

POVIJESNI, DRUŠTVENI I KULTURNOAMBIJENTALNI
UVJETI NASTANKA I RAZVOJA HRVATSKOGA GLAGOLJAŠKOG TISKA
(u povodu 500. obljetnice prvotiska *Misala* 1483)

Eduard HERCIGONJA, Zagreb

» ... nam' (e) biti meštrom'
i učiti i prosvećati plku t'mu...«

(glagoljaški anonim, god. 1468)

I

Hrvatsko je glagoljaštvo punu zrelost, vrhunac svojih stvaralačkih mogućnosti doseglo tijekom posljednje trećine 15. stoljeća. Naraslu, čvrsto konstituiranu samosvijest glagoljaške sredine u tom razdoblju, spoznaju o njenim 'osobuimim' privilegijima u okviru 'crik've zapadne', ekspresivno iskazuje jedinstveni polemički spis Nikole Modruškog (iz kasnih 70-ih godina 15. st.)¹ upućen anonimnom domaćem protivniku slavenskog pisma i obreda. U tom angažiranom tekstu, obilježenom izrazito emotivnim nabojem, pisac, autoritetom biskupa modruško-krbavskoga, papinskog diplomate, guvernera, poznatog humanista, a napose argumentima znalca crkvene povijesti i onodobnih crkvenih odnosa, upozorava kako na katoličkom Zapadu »u mnogihъ ...vladan'ih' nike crik've vlašće službe i obiĉae crk'vene raz'lič'no dr'žu preza vsakih' bul' i pisam' i potvr'enē stola apostolskoga...«, pa je analogno tome »takoe mnogim' crikvam' po Hrvatih' i Dalmaciji obiĉae i ured'be od svetoga Eronima nareene sveta mati rim'ska crikva ... v(e)le veĉe ĉas'no priela«. Iz takva se duhovnog ozračja, obilježenog sviješću o dignitetu i utemeljenosti svoje slavenske liturgijskojeziĉne i grafijske posebnosti nasuprot rimskomu latinskom univerzalizmu, logiĉno, onda lako mogla iznjedruti misao o tisku kao sredstvu širenja i uĉvršćenja

¹ Cit. prema Đ. Šurminu, *Hrvatski spomenici* I, (serija *Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium*) Zagreb, JAZU, 1898, 261-262. Ovaj tekst – kakav se više neće ponoviti u našoj srednjovjekovnoj knjizi – neopravdano je suviše dugo, zapostavljan od strane književne historiografije iako je paradigmatiĉan kao potvrda visokorazvijenih izražajnih mogućnosti jezika glagoljaške književnosti u spisima ove vrste. Stilistiĉka raščlamba pisma biskupa Nikole upućuje na majstorsku uporabu određenih stilema u funkciji kompozicije, strukturiranja iskaza ili pojaĉanja afektivnosti.

tradicije, izgrađene na pravima hrvatskoga glagoljaštva u oblasti »svetih služabъ našega jezika otačaskoga« koja su »od crkve katoličas'ke ... potvr'ena«.

U svakom slučaju, činjenica da je europska medijska revolucija, otpočeta 42-rednom *Biblijom* majstora iz Mainza, odjeknula u nas – prvotiskom *Misala* od 22. veljače 1483. – tako rano, ranije nego u mnogim većim i razvijenijim europskim sredinama, indikativna je i za prosudbu materijalnih i intelektualnih potencijala hrvatskoga glagoljaštva potkraj srednjovjekovlja. Naša je filologija (shvaćena u najširem smislu) zapostavljala desetljećima tu činjenicu, previdajući, teško objašnjivom inertnošću, prijeku potrebu uspostave takva analitičkog postupka kojemu bi, pri vrednovanju pojave od iznimna nacionalnokulturnog značenja kakvu predstavlja glagoljski tisak 15/16. stoljeća, ishodištem bilo znanstveno objektivno utvrđivanje sveukupnosti činitelja – društvenih, gospodarskih, pastorizacijskih, teološkoobrazovnih, prosvjetiteljskih, jezično-književnih, kulturnih – što su svojim međudjelovanjem omogućili brzo uključivanje glagoljaške sfere u same začetke Gutenbergove galaksije. Upravo nepostojanje dijakronijske perspektive, spoznaje o evolutivnim fazama, tj. jednog realnog, na činjenicama utemeljenog, povijesnog viđenja čitavog kompleksa hrvatskog glagoljaštva (i glagolizma kao njegove ideološke projekcije, nadgradnje) bilo je razlogom i suviše često neinventivnoga variranja arbitrarnih, nezainteresirano-površnih (ponekad i neafirmativnih) procjena pojave ranog glagoljskog tiska u znanstvenoj literaturi. Vjerodostojnost ove tvrdnje dokazuje analiza interpretacije glagoljskog tiska na stranicama gotovo svakog od sintetskih književnopovijesnih tekstova objavljenih u vremenu poslije Jagićeve *Historije književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga* (1867) pa sve do 70-ih godina našega stoljeća. Nekritički pristup što polazi od dojma, a ne od provjere izvora, od ispitane i utvrđene činjenice, karakterističan je npr. za sud o toj pojavi Đ. Šurmina koji u svojoj *Povijesti književnosti hrvatske i srpske*² zaključuje kako je »zapuštenost i siromaštvo³ bilo krivo nenapredovanju bogoslovske literature,⁴ rječito nam potvrđuje i to što je i u doba tiskanja knjiga veoma malo rada u ovoj struci među glagoljaštvom, premda s tiskanim knjigama obrednim idu *nekako naprijed*«⁵. Teško je shvatiti zašto bi »zapuštenost i siromaštvo« bili krivi za zaostajanje u sferi neliturgijske knjige, a da se, istodobno, s tiskom liturgijskih knjiga išlo »nekako naprijed«. Uostalom u vremenu izlaska Šurminove *Povijesti ...* (1898) znalo se za *devet* knjiga neliturgijskog sadržaja izdanih u Senju, Veneciji i Rijeci. A to se onda (čak

² Zagreb, 1898.

³ Stereotipni kvalifikativ kao topos gotovo svih raspravljanja o glagoljaštvu od Jagića do 50-ih godina.

⁴ Kao i u ostalih starijih autora ovo »bogoslovska literatura« sinonim za »neliturgijska«.

⁵ *Nav. dj.*, 52.

i po strogim kriterijima izvedenim iz usporedbe sa sinkronim europskim izdavaštvom u toj domeni) ni u kojem slučaju nije moglo – niti smjelo – ocijeniti kao »ne-napredovanje«! Valjalo je, ipak, provjeriti osobni dojam i prelistati tekstove Šafaříkove⁶, Berčićeve⁷, Milčetićeve⁸ nastale prije god. 1898, pa, barem bibliografski, nabrojiti tamo spomenuta izdanja. Na žalost, ovakve krajnje površne, neproverene, uopćene ocjene opsega i značenja glagoljaškog tiska ponavljaju se uporno i dalje u našoj književnoj i kulturnoj historiografiji...

M. Murko, čija je knjiga *Geschichte der älteren südslavischen Literaturen*⁹ u svom vremenu bila poticajna po nekim, tada novim teorijskim pogledima i metodološkim načelima, u osmišljavanju književnopovijesne sinteze, apsolvirao je npr. – u svojim razmatranjima o hrvatskom segmentu južnoslavenskog književnog srednjovjekovlja – glagoljski tisk tek jednom napomenom o *Misalu* 1483. uz lapidarnu konstataciju da je prvotisk izdan »acht Jahre nach dem ersten lateinischen«¹⁰. No ni ova, svakako pažnje vrijedna, relacija između našeg i latinskog 'editio princepsa' misala nije postala predmetom bilo kakvog kulturnopovijesnog komentara ili interpretacije. God. 1913. V. Jagić u svom prikazu *Hrvatska glagolska književnost*¹¹ zaključuje da, iako su »hrvatski glagoljaši *puno zaostajali* za savremenim svećenstvom latinske knjige i nauke, tehnički napredak, koji se pojavio u štampanju knjiga, *vrlo se brzo* sa susjedne Italije saopćio i njima«.¹² Disonantno zvuče,

⁶ P. J. Šafařík, *Geschichte der südslavischen Literatur I*, (slowenisches und glagolitisches Schriftthum), Prag 1864, I–VIII + 1–382. (izd. J. Jireček). Šafařík (pored liturgijskih izdanja) navodi u bibliografskom obliku: *Žitiš rimskih arhierěovъ ...*, *Čitanku* iz god. 1527 (on bilježi: 1528), *Čitanku* iz god. 1530. (on bilježi: »circa an. 1531«), *Naručnikъ plebanušeвъ* i *Korizmenakъ*.

⁷ I. Berčić, *Njekoliko staroslavenskih i hrvatskih knjiga što pisanih, što tiskanih glagoljicom, kojim se u skorašnje doba u trag ušlo*. Rad JAZU 59, Zagreb 1881, 158–187. Berčić podatke o neliturgijskim izdanjima, poznate do tada iz prethodno navedene knjige P. J. Šafaříka ili Kukuljevićeve *Bibliografije hrvatske. Tiskane knjige*. (Zagreb 1860), upotpunjuje s dva nova naslova: *Meštriš od dobra umrtiš* i *Mirakuli Marijini* koje je on identificirao kao senjska izdanja (uz senjski *Misal* – 1494).

⁸ I. Milčetić, *Prilozi za literaturu hrvatskih glagolskih spomenika. Nepoznata glagolska knjižica, tiskana godine 1496*. Starine 23, Zagreb, JAZU, 1890, 40–83 gdje je objavljen prikaz *Spovidi općene* uz ćirilčku transliteraciju Blažiolovićeve knjige. U stvari prvi spomen o *Spovidi* datira još iz god. 1877. kada o njoj obavještava S. Ivančić u radu *Poraba glagolice u franjevacu III reda (ZADAR)*.

⁹ Leipzig, 1908, I–X / 1–248.

¹⁰ *Nav. dj.*, 176. Naš je prvotisk *Misala* 1483. otisnut 9 godina nakon latinskog (*Incipit Ordo Missalis secundum consuetudinem Romanae curiae*, Milano, 1474).

¹¹ Uvrštenom, kao odjeljak *Prvo doba* (9–60), u Vodnikovu *Povijest hrvatske književnosti*.

¹² *Nav. dj.*, 37.

poslije tog opetovanog¹³ isticanja obrazovnog zaostajanja glagoljaša, upozorenja na iznimnu tipografsku vrijednost prvotiska *Misala*, na to da je »karakter slova ovoga izdanja vrlo lijep« te da »Nijedno potonje izdanje nije tako ugledno kao ovo«¹⁴ koje zaslužuje posebnu pažnju i zbog sadržaja što »pokazuje pravilni crkveni jezik hrvatskog tipa.«¹⁵ Začudo, čak ni Jagić iz fonda tada već dugo vremena poznatih¹⁶ bibliografskih podataka o glagoljaškom tisku nije pobrojao sve – izostavio je upravo neke naslove (neliturgijskih izdanja) koji su dosta govorili o proumljenoj koncepciji glagoljaškog izdavaštva: *bukvare* iz god. 1527. i 1530, senjski *Korizmenjak* i *Ritual s Meštrijom dobra umrtiē*. Stoga će svoja razmatranja o tom tisku – senjskom, mletačkom, riječkom – rezignirano završiti napomenom: »Za čitavo jedno stoljeće (od god. 1483. do god. 1561. do Brozićeva *Brevijara*, nap. E. H.) ovo je vrlo mršav plod književne radnje siromašnih hrvatskih glagoljaša.«¹⁷ Na razini su takva poimanja uglavnom i svi kasniji prikazi početaka našeg tiskarstva (Prohaska, Bogdanović, Ježić, npr.) samo su još reduciraniji, svedeni na najnužniju – često i netočnu ili samo djelomičnu – obavijest¹⁸, na ponavljanje već rečenog kao da nije riječ o jednom od prvorazredno važnih gradbenih činitelja hrvatske kulturne baštine.

¹³ Isp. poglavlje 3. *Razdoblje glagolske knjige od god. 1483-1630*, koje počinje konstatacijom »Što je dalje vrijeme odmicalo... to se jače osjećao nazadak glagoljaškog svećenstva prema latinskomu...« (35). Nigdje, međutim, ni ovdje ni drugdje kasnije, nema ozbiljna traga pokušaju da se objasni – u realnom povijesnom kontekstu – koji su sve razlozi tom zaostajanju, kakva je dinamika tog procesa, njegove faze.

¹⁴ *Ibid.*, 37.

¹⁵ *Ibid.*, 37.

¹⁶ Isp. bilješku 6, 7. i 8.

¹⁷ *Ibid.*, 43.

¹⁸ Iznimkom je, na stanovit način, bila i u ovim pitanjima u svezi s tiskom *Hrvatska glagolska knjiga*, temperamentnog i upućenog u stvari, ali nedovoljno discipliniranog s obzirom na preciznost podataka i obrade građe, zaljubljenika u glagoljaštvo, R. Strohala. I u knjizi V. Lozovine (često s nepravom zapostavljanoj, bez obzira na njen kompilativan karakter) *Dalmacija u hrvatskoj književnosti* (Zagreb, 1936) prikaz glagoljaškog tiskarstva nešto je opširniji i informativniji nego što je bilo uobičajeno. Ilustrativan je, međutim, za tadašnju čestu praksu površnog operiranja gradom i činjenicama u ovoj oblasti, olakog prihvatanja već rečenog, upravo jedan primjer iz Lozovinine knjige koji se odnosi na senjsku tiskaru. Riječ je o navodu da je »g. 1507. izašla ... tu na hrvatskom tlu i prva štampana, u hrvaštini sastavljena knjiga 'Naručnik plebanušev'. Nju je štampano prvi dosad poznati glagoljski štampan Grgur Senjanin...« (29-30). Taj je navod, u stvari, gotovo doslovna parafraza tvrdnje (netočne) D. Bogdanovića »Prva hrvatska knjiga štampana na hrvatskoj zemlji ... Naručnik plebanušev. Štampano ju je god. 1507. u Senju Grgur Senjanin...« (Isp. *Pregled književnosti hrvatske i srpske* I, Zagreb 1932, 105). Tada se, ipak, već šezdesetak godina znalo za Blažiolovićevu *Spovid općenu*, znalo se da je ta čakavštinom pisana knjiga otisnuta 25. IV 1496. u Senju, izdan je čak i njen tekst (a kao spomenik čakavštine postala je i izvorom građe za Rječnik JAZU). Sve su to morali znati pisci književnopovijesnih sinteza i pregleda, a ipak su si dopuštali (pogotovo kada je riječ o glagoljaštvu i srednjovjekovnoj knjizi) ovakve pogreške u nekim bitnim stvarima. Uz ovakav odnos prema tom duhovnom nasljeđu teško smo se mogli na vrijeme i adekvatno predstaviti svijetu, postići

Neki zamjetni odmak u odnosu na već tradicionalno nebrizljivo obradu početak 'crne umjetnosti' u književnopovijesnim sintezama nije, na žalost, uspio (ili želio) ostvariti ni M. Kombol. U *Povijesti hrvatske književnosti do preporoda*¹⁹ kratkim se pregledom od dvadesetak redaka, bez ikakva komentara, bez posebnih napomena, registriraju samo tiskani glagoljski *misal (1483)* (bez spomena o nacionalnokulturnom i književnom značenju te knjige kao hrvatskog prvotiska i *brevijar (1493)*, te Kožičičeve *Knjižice od' žitič...* (uz nekoliko rečenica osvrta na djelo i rodoljublje autora, za kojega se usput kaže da je, osim ove, izdavač još »*triju crkvenih knjiga*« – bez spominjanja naslova). Opći Kombolov zaključak da je »pošto je izumljen tisak, nastala potreba da se i *zapuštenim hrvatskim glagoljašima* namaknu tiskane *crkvene* knjige«²⁰ posve je u skladu s davno prije izrečenim prosudbama Šurminovima, Jagićevima, Murkovima ... o tome.

Iznijeti su ovdje tek neki, najrelevantniji za ovo raspravljanje, primjeri ocjena glagoljaškog tiska (i njegovih tvoraca) u našoj književnoj historiografiji, ali je, zaci-jelo, i toliko dovoljno da se u nekoliko susljednosti vide i osjete značajke odnosa prema jednoj od središnjih pojava književne i kulturne povijesti potkraj srednjovjekovlja, zbivanju koje je mnogo ranije zasluživalo onakvu pažnju kakva mu se ukazuje nekim recentnim istraživanjima. Drugačije ocjene nisu, međutim, ni mogle proizići iz opće slike o glagoljaštvu i njegovoj duhovnosti, vrijednosnim dosezima njegove pisane riječi, kakva je iskonstruirana i, s vrlo malim iznimkama, prihvaćena – zahvaljujući ponajviše filolozima – u našoj znanosti 19. i dobrog dijela 20. stoljeća. Zanimljivo je, u kontekstu ovakva razmatranja, pratiti put što ga je prošla jedna uzgredna Jagićeva napomena o glagoljaštvu, njeno neinventivno, kopističko prihvaćanje i generaliziranje – pretvaranje u prosudbeni stereotip. Mladi je Jagić na jednom mjestu svoje *Historije književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga* iznio, naimе, uvjerenje »da su hrvatski popovi, isključeni od svake nauke ... *po dosta zaostajali za svojom latinskom braćom*«²¹ i nešto dalje »To je i opet nov dokaz, kako je *napušteno bilo učeno stanje popova glagoljaša*«²². Uz prvu tvrdnju Jagić donosi, u bilješci pod crtom odmah i komentar koji, praktično, opovrgava tu tvrdnju (»Nije nam teško dokazati da su sada još i *latinski sveštenici u Dalmaciji malo*

to da bi se nad očuvanim primjerima »ove književne produkcije, divio ... i domaći i strani bespristrani svijet jednoj stranici sredovječne, hrvatske kulture«, kako je to proosjećano zaželio V. Jagić.

¹⁹ MH, Zagreb, 1945, 5–482.

²⁰ *Nav. dj.*, 38.

²¹ Cit. prema tekstu u izdanju *Djela Vatroslava Jagića IV*, Zagreb JAZU, 1953, 301–302. Jagić će ovu tvrdnju prenijeti i u svoj prikaz u Vodnikovoj *Povijesti*, ali će sada pooštriti kvalifikaciju, pa umjesto »*po dosta zaostajali*« piše »*puno zaostajali*«.

²² *Ibid.*, 303.

štogod znali preko čitanja i pisanja»). Drugu će ocjenu, donijetu zbog oskudnog repertorija neliturgijskih (teoloških, moralno-didaktičkih, nabožno-beletrističkih) spisa, autor *Historije* ispraviti, već iduće godine (1868) u Kukuljevićevu *Arhivu (IX)*²³ ističući kako mu novootkriveni rukopisi svjedoče da je u svojoj knjizi krivo sudio o opsegu neliturgijskog segmenta u hrvatskoglagoljskoj srednjovjekovnoj knjizi (pa prema tome, logično, ne stoji ni teza o zapuštenosti glagoljaštva kao razlogu nerazvijenosti njegove književne produkcije izvan usko liturgijske funkcionalnosti). Pomalo je apsurdno da Jagićeva *Historija* – knjiga po mnogo čemu još i danas znanstveno živa – nije postala modelom i teorijsko-metodološkim poticajem za koncipiranje kasnijih književnopovijesnih sinteza, ali su zato prethodno navedene zamjedbe o obrazovno zaostalom glagoljaštvu, uz stanovite nadopune, prihvaćene u nas, za sljedećih stotinu godina^{23a} kao tenor manje-više

²³ Isp. *Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, 92.

^{23a} Uopće se pri tome nije uzimala u obzir činjenica (na koju je upozoravala literatura već od početka ovog stoljeća) da je tijekom srednjega vijeka postojalo nekoliko načina i oblika obrazovanja glagoljaškog podmlatka: u katedralnim školama, samostanskim školama i s privatnom podukom. U Senju, sjedištu biskupije koja je stoljećima bila glagoljaška, već u 1. pol. 14. st. djelovala je npr. katedralna škola za glagoljaše u kojoj se osim glagoljice učila i liturgika (isp. A. Cuvaj, *Grada za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, Zagreb 1910, knj. I, 105). Svaki je benediktinski samostan, regulom reda, bio obavezan na organiziranje školovanja za monašku prinovu (scholae interiores claustrii) i za buduće svjetovne klerike (scholae exteriores claustrii); ovdje su se mogli obrazovati i sinovi uglednih obitelji koji se nisu namjeravali posvetiti duhovničkom pozivu. Te su odredbe o školovanju nedvojbeno važile i za glagoljaške benediktinske opatije koje tako predstavljaju ne samo žarišta književne djelatnosti nego i prve školske ustanove u Hrvatskoj, usmjerene na obuku slavenskog pisma i jezika. Razumljiva je stoga tvrdnja Š. Urlića da su »...benediktovci u hrvatskim zemljama bili prvi narodni učitelji«. (isp. *Crtime iz dalmatinskog školstva od dolaska Hrvata do g. 1910*, dio I, Zadar 1919, 6). Izuzmu li se općenite tvrdnje, poput one E. Laszowskog da su *glagoljaški pavlini* »u svojim samostanima držali škole«, konkretni podaci govore jedino o crikveničkim redovnicima kao organizatorima samostanske škole koju su polazila i djeca imućnijih obitelji iz susjednih Grižana i Bribira pa je njen učenik bio i 'Michelangelo minijature', Grižanin Julije Klović (isp. A. Cuvaj, *nav. dj.*, 124). Veći samostani *franjevačkih trećoredaca*, u kojima se, od osnivanja dalmatinske trećoredske provincije god. 1473. (a vjerojatno i prije), liturgija obavljala slavenskim jezikom preuzimaju – po uzoru na benediktinske opatije – i funkciju škola. Povijesnik reda, S. Ivančić kaže da se »u samostanima učila staroslavenština ne samo od redovske mladeži nego od svakoga koji bi se, željan posvetiti se svećeničkom stališu, k njima za svoju naobrazbu obratio«. (isp. *Povijesne crte o samostanskom trećem redu sv. oca Franje*, Zadar 1910, 157). Još početkom 19. st. (1813) gvardijan franjevačkog samostana sv. Marije od milosti u Prvić Luci čak izjavljuje vlastima da franjevci glagoljaši »podučavaju u glagoljici *svakog koji hoće*« (cit. K. Stošić, *Sela Šibenskog kotara*, Šibenik 1941, 161).

U krčkoj biskupiji još u 18. st. bili su »trećoredski samostani... jedini učevni zavodi za onu hrvatsku mladež«. (*ibid.*, 157). Obrazovanje koje su glagoljaški žakni dobivali kod *svjetovnih svećenika*, iako najuobičajenije, svakako nije bilo onako sustavno kao u samostanima gdje je redovska disciplina nametala čvršće obveze u pogledu učenja i povoljnije materijalne uvjete. Ipak, kod glagoljaških bi 'plovana', 'plebanuša', 'parokijana' djeca prvo naučila čitanje, pisanje, račun, a sastavni dio obuke bila je, dakako, kateheza. Kasnije, tečajem – redovito desetogodišnjeg – 'žakanstva', primanja redova, obrazovali bi se teološki i liturgički za svećenički poziv. Tradicionalni način obrazovanja i pripremanja klerika za svećeništvo, podukom kod iskusnog

svakog raspravljanja o njegovoj kulturi i književnom djelu. Ovakvo shvaćanje — koje nije vodilo računa ni o podacima izvora ni o realnoj vremenskoj projekciji činjenica — komplementarno s farlatijevskom vizijom siromašnog glagoljaša u oporbi prema feudalnom društvu, imalo je, naime, za posljedak definitivno oblikovanje jedne fiktivne, povijesno neargumentirane slike siromašnoga, duhovno zapuštenog popa glagoljaša 'prognanog na dno feudalnog društva' koji je 'jedno sa svojim narodom', a po svemu je inferioran u odnosu na 'svoju latinsku braću'.²⁴

S obzirom na neprijepornu uzročnost odnosa između intenziteta dosegnute razine vrijednosti duhovnog stvaralaštva, kao nadgradnje, i realnih životnih uvjeta (gospodarskog potencijala, društvenog statusa) sredine koja tu nadgradnju proizvodi, spomenute su prosudbe materijalnog i intelektualnog kapaciteta glagoljaštva određivale i viđenje glagoljaške književnosti kao 'pismenosti' uvoda u 'pravu',

glagoljaškog župnika, intenzivno živi u 16. st. — i dalje. V. Cvitanović, u svom radu *Prilog poznavanju kulturne povijesti na zadarskom području* (Radovi Instituta JAZU Zadar, VI — VII, 201–235), kaže za djelovanje svjetovnih popova glagoljaša u tom dijelu glagoljaškog areala »Pripremali su dječake za svećenike učeći ih u župnim domovima. Podučavali su i svjetovnjake u čitanju i pisanju glagoljice.« (nav. dj., 205).

Iz izvještaja Valierovih vizitatorskih delegata za zadarsko područje (1579. god.) vidi se npr. da je na Silbi, župnik Matija Lučenić podučavao čak 13 žakana u gramatici i svećeničkim dužnostima. Bila je to već čitava jedna škola! I na Olibu je župnik Ivan Lovrečić podučavao svoja 4 žakna. O školovanju žakana sklapani su čak i pismeni pravni dokumenti. Sačuvan je jedan takav latinski ugovor od 26. V 1437, sačinjen od riječkog kancelara de Rena, kojim se riječki kanonik—glagoljaš Antun Vižinjić obvezuje da će za svotu od 16 libara godišnje učiti slavensko pismo (...*docere litteram slabonicam* ...) te hraniti, odijevati i odgajati kao sina Marka, sina Stjepana Zorića iz Bihaća.

Ipak, ukorijenjene predrasude i inertnost znanstvenog mišljenja bili su previše dugo vremena jači od činjenica što su upućivale na to da jedna neškolorana, obrazovno zapuštena sredina ne bi bila sposobna stvoriti i očuvati naslijeđe poput onoga što nam ga je namrlo glagoljaško srednjovjekovlje, pa tako, još god. 1950, F. Trogranić, slijedeći već tradicionalne prosudbe, piše o glagoljašima, čuvarima slavenskog obreda u zapadnoj crkvi o čijem obrazovanju i kulturi »nessuno si curava così che essi non eran al di sopra del livello culturale dei loro parochiani.« (isp. nav. dj., 179). Da su glagoljaši, međutim, osjećali kako su 'iznad kulturne razine svojih župljana' te da su i te kako bili svjesni svoje uloge jedinog pismenog, obrazovanog sloja u našem ladanjskom, pučkom svijetu izvan gradova, svjedoči i motto ovom raspravljanju, čiji završni dio nije naveden, a glasi »... prosvećati plku tmu ki ništr' ne z'naju ni v'ed'ě vole božie.« (Petrisov zbornik, f. 46). Ne može se, očito, nikako govoriti o obrazovnoj identifikaciji srednjovjekovnog glagoljaša i njegove pastve.

²⁴ Isp. uz navedena mjesta iz Šurmina, Jagića, Kombola npr. i ove prosudbe: »...bivši u svijetu sam... glagoljaš (je) u opće izostajao daleko iza svoje braće latinskih svećenika«. Glagoljaši u svjetovnom životu »...nisu uživali nikakvih osobitih povlastica staleških«, »Bogatija gospoda ...bi... najmiliji siromašnog kakvog glagoljaša da im piše«. (I. Broz, 1898); »...nevoljni glagoljaši nemahu ni škola ni druge sprave za svoj mučni posao«. (M. Medini, 1902); »... masa hrvatskog naroda pristajale svom dušom uz svoje siromašne popove glagoljaše...« (V. Jagić, 1913).

Po ocjenama A. Cronije glagoljaši su bili »poveri preti e monaci« ili »rozzi preti che non sanno parlare e meno ancora scrivere« i sl. (1954). U svim je slučajevima zamjetan istovjetan prosudbeni kliše: *zaostalost* — *neznanje* — *siromaštvo*. Kao i u mnogim drugim prilikama i ovdje se autori očito ne ustežu od preuzimanja gotovih tuđih formulacija ili od njihovih skoro doslovnih parafraza.

'umjetnu' književnost, anonimnog 'prvog doba'. Bila je to za većinu filologa-književnih povjesnika tek »anticamera della letteratura« ili »pre-letteratura«, »senza calore e senza colore«, kako je to najpregnantnije izrazio A. Cronia odričući apriorno bilo kakvu vrijednost djelu hrvatskih glagoljaša²⁵ (pri čemu ga nisu uvijek određivale tek zasade kročeanske estetike). Naša je pak povijesno-filološka, pozitivistička književna historiografija dugo shvaćala srednjovjekovlje kao književno mrtvo razdoblje²⁶ jer su se prečesto, jednostavno preuzimala i varirala tuda mišljenja, nije se išlo u neposredno istraživanje korpusa, čitanje i raščlambu novih tekstova, njihovu interpretaciju, u živu građu (kada je Kombol pošao, makar i samo djelomice, linijom takva pristupa, posljedak nije izostao).²⁷ Upravo za pisanje o ovom razdoblju, više je nego moguće za neka druga, relevantan jedan Fancevljev zaključak iz 1943. godine, intoniran naglašeno strogom kritičnošću (što je očito bilo posljedica negativnih iskustava skupljenih kroz dugi niz godina) »Hrvatski narod nema povijesti svoje pismenosti i književnosti, u kojoj bi njezin pisac govorio o hrvatskoj književnoj prošlosti *na temelju ocjene građe koju je za tu svrhu sam proučio ...* Za našu književnu povijest to je svakako nepovoljna istina, ali sam je dužan ...kazati...«²⁸ U kontekstu dihotomije *književna povijest – književna kritika*, u jednoj plošnoj, deskriptivnostatičkoj vizuri koja je registraciju, inventarizaciju i kronološko usustavljanje podataka cijenila kao temeljni zadatak književnopovijesne sinteze, naša srednjovjekovna 'ars verborum' nije ni mogla biti shvaćena i valorizirana kao integralni dio gotovo tisućljetnog organskog razvojnog kontinuiteta hrvatske književnosti, jezgra iz koje se razvija njena dijakronijska okosnica, a ne tek neko 'sasvim neodređeno' (Fancev), neindividualno i neizvorno pripremno razdoblje, odvojeno od 'umjetne' književnosti čakavske Dalmacije i Dubrovnika s kraja 15. i u 16. stoljeću. Proces prevrednovanja zastarjelih, nekritičkih pogleda na kulturni ambijent i književno djelo srednjovjekov-

²⁵ Isp. *Della così detta letteratura glagolitica e del periodo della sua maggiore floridezza*, Ricerche slavistiche vol. VIII, Rim 1954, 123-132. i *Storia della letteratura serbo-croata*, Milano 1956.

²⁶ Izuzeci su, do pojave Kombolove *Povijesti*, mladi Jagić sa svojom *Historijom književnosti...* (1867), Rudolf Strohal, Vinko Lozovina i Stjepan Ivšić (koji, iako nije autor povijesti književnosti, svojim tekstovima – napose *Sredovječna hrvatska glagolska književnost*, Zagreb 1930 – mnogo doprinosi napredovanju naše književne historiografije u toj domeni). Neki su pak autori, kao M. Ujević npr. (pregled *Hrvatska književnost*, Zagreb, Društvo sv. Jeronima, 1932), jednostavno *posve* isključili srednjovjekovlje iz književne povijesti (što je A. Cronia, apostrofirajući Ujevića, s odobravanjem registrirao u članku *Della così detta...* 126-127. Spominju se ovdje i drugi slični postupci stranih i domaćih autora).

²⁷ Očito ozlojeđen što se »estetičarsko pero« M. Kombola, umjesto odlučno neafirmativnog pristupa, ipak bavi tzv. »glagoljaškom književnošću«, A. Cronia bilježi na njegov račun jetku ironičnu zamjedbu »*Si vede che nelle sue vene scorre ancora la metodologia della scuola 'istorico-filologica'*«; (isp. *Della così detta ...*, 127).

²⁸ Isp. *Povijesno-razvojni pregled hrvatske književnosti, A. od početka 10. stoljeća do 1832*, Naša domovina 2, Zagreb 1943, 629.

nog glagoljaštva, kakve je pružala srednjovjekovna historiografija kroz gotovo jedno stoljeće, intenzivnije je otpočet tijekom 50-ih godina nekim radovima koji, na novim koordinatama — prosudbenim, metodološkim, teorijskim — ustanovljuju (u pojedinim segmentima, doduše) jedan iz temelja drugačiji odnos prema tom zapostavljenom razdoblju. A. Barac npr. god. 1954, usuprot Fancevu, KomboLu, Croniji i dr. tvrdi da su glagoljaški pisci »postepeno dolazili do toga, da su u djelima izražavali individualne crte, na individualan način«²⁹ (desetak godina prije toga Kombol je još pisao o nemogućnosti da se na osnovi izdane građe utvrde »eventualne individualne crte jezika i stila« u toj produkciji). Barac je po prvi put istakao kao ravnopravne, istovrijedne funkcionalne odlike glagoljice »književno, narodno i društveno značenje« tog pisma, svega što je na njemu stvoreno. U istom će razdoblju J. Hamm aktivirati suvremeni istraživački, metodološki pristup hrvatskoglagoljskim tekstovima. S nekoliko svojih nezaobilaznih radova iz te faze (*Jedna povijest srednjovjekovne književnosti Južnih Slavena*³⁰, *Varijante u prijepisima hrvatskih glagoljaša*³¹ *Glagolizam i njegovo značenje za Južne Slavena*³², *Starohrvatski prijevod »Pjesme nad pjesmama«*³³, *Judita u hrvatskim glagoljskim brevijarima*³⁴, *Jedna glagoljska dvanaesterička pjesma iz XIV stoljeća*³⁵) on će, napuštajući dotadašnji nedjelotvorni filološki 'modus operandi' izazovno raskriti problematski širok obzor budućem studiju glagoljaške jezično-književne baštine: ustanovit će nove analitičke postupke, uvesti prosudbene kriterije i parametre koji su egzaktno upozoravali na postojanje prije nepretpostavljenih vrijednosti ostvarenih na 'estetskom i književnom tlu' hrvatskog srednjovjekovlja. Pružajući svojim radovima obrasce primjene vlastitih metodološko-teorijskih načela o potrebi polaznja od teksta, o fundamentalnom značenju tekstoško-kritičkih istraživanja te stilističkih i literarnih raščlambi, za utvrđivanje stupnja stvaralačke individualnosti glagoljaških pisaca, Hamm je uspio uvjerljivo pokazati koliko su neutemeljene bile ranije apriorne ocjene djela «rukъ грѣшничъиъ» glagoljaških pisaca. I dok je J. Hamm jedan dio svoga znanstvenog zanimanja posvećivao otkrivanju vrijednosnih obilježja, književnosnih elemenata glagoljaških spisa, tekstoškim i sl. ispitivanjima, kulturnopovijesnim pitanjima u svezi s glagoljaštvom, Vj. Štefanić — sav u problematici ćirilometodske, hrvatskoglagoljske tradicije — od početaka 60-ih godina dalje svojim kapitalnim ka-

²⁹ *Jugoslavenska književnost*, Zagreb, MH 1954, 21.

³⁰ *Hrvatsko kolo IV/1-2*, Zagreb 1951, 188-190. (recenzija).

³¹ *Slovo 2*, Zagreb 1953, 13-36.

³² *Slavia XXV/2*, Prag 1956, 313-321.

³³ *Slovo 6-8*, Zagreb 1957, 195-230.

³⁴ *Radovi Staroslavenskog instituta 3*, Zagreb 1958, 103-201.

³⁵ *Radovi Slavenskog instituta 3*, Zagreb 1959, 91-99.

talozima glagolitike³⁶ otvara, jedinstvenom akribijom, uvid u opseg korpusa, u motivsko-tematsku i sadržajnu razudjenost glagoljaškog nasljeđa, pružajući bitne obavijesti o paleografskim, (orto)grafijskim i jezičnim značajkama svakog prikazanog spisa, o tekstovnim paralelama, predlošcima, provenijenciji tekstova. Danas je jasno da su to (dakako, uz ranije djelo Stj. Ivšića na ovom području) bili najdjelotvorniji poticaji nizu mladih istraživača da svoje djelovanje usmjere u pravcu prevrednovanja glagoljaškog kompleksa u svim vidovima njegova postojanja i djelovanja. S književnopovijesnog motrišta to je značilo napuštanje preživjelog povijesno-filološkog, pozitivističkog pristupa, postupno izgrađivanje metodološkog (i teorijskog) osmišljaja koji će deskripciju, registriranje i kronologiziranje podataka podrediti donošenju vrijednosne prosudbe, odmjeri estetičke, književnosne dostatnosti teksta, interpretativnim postupcima (lingvističkim i dr.), kao i utvrđivanju dijakronije (i, s tim u svezi, strukturalnih obilježja) vrsta, književnih postupaka ili uvjeta motivsko-tematskih promjena. Posljedak je, postupno sve odlučnijeg zaokreta u pristupu glagoljaškoj tradiciji, začetog u 50-im godinama, jedno posve novo viđenje književnog procesa srednjovjekovlja shvaćenog sa svim obilježjima stilske formacije, šire, preocjena kulturnog ambijenta hrvatskog glagoljaštva – skromnog i jednostavnog, ali time i ne manje stvaralački poduzetnog, znatizeljnog, otvorenog – na svoj način – duhovnim utjecajima i poticajima.

Značajke i opseg književnog djelovanja na glagoljaškom prostoru na protegu četiriju stoljeća (od poč. 10. do u 13. st.), teško je odrediti zbog vrlo malog broja i fragmentarnosti rukopisa. Iz sačuvanih fragmenata, razvidno je, ipak, da je ta najstarija hrvatskoglagoljaška liturgijskoknjiževna produkcija (tradirana i razvijana zahvaljujući prije svega djelovanju benediktinaca-glagoljaša, pionira književnog, obrazovnog i kulturnog napretka) ostvarivala sav potrebit repertorij knjiga za obred i oficijaturu. Potvrdom su tome ostaci – na žalost suviše rijetki i fragmentarni za studij kontinuiteta – starog sastava liturgijskih kodeksa (sakramentara, Apostola, antifonara, graduala, lektionara, pasionala, homilijara, sklopova oracija, psaltira, rituala i dr.) karakterističnog – i pored postojanja svojevrstnih plenarnih misala već u ranom srednjovjekovlju čija uporaba seže u 15. stoljeće – za stanje prije zapadno-crkvene liturgijske reforme provedene tijekom 12. i prve polovice 13. stoljeća. Posljedak će tih reformnih nastojanja (kojima su odlučujući poticaj dale, napose, odluke IV lateranskog koncila god. 1215. i nastojanja pape Inocencija III oko konstituiranja rimskog misala) biti, kao što je poznato, redukcija i sintetiziranje ranijeg liturgijskog knjiškog repertorija: oblikovanje funkcionalnije – zbog smanjenog op-

³⁶ *Glagoljski rukopisi otoka Krka*, Djela JAZU 51, Zagreb 1960, 1–455; *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, knj. I (JAZU, Zagreb 1969, 5–267); knj. II (JAZU, Zagreb 1970, 5–297 + 133 tab.).

sega, lakšeg prijenosa i rukovanja pri sve češćem privatnom misnom obredu – kompilativne strukture plenarnog misala (i brevijara), dok, konačno, franjevačka redakcija takvoga misala i brevijara rimske kurije (od godine 1223) ne postane standardom za njihov red, a nakon toga, postupno, zahvaljujući propulzivnosti franjevačkog djelovanja i oficijalnim tipom liturgijskih kodeksa za čitavu rimsku crkvu (knjige »*secundum consuetudinem Romanae Curiae*«).³⁷ I glagoljaši su se djelatno uključili u ovaj proces (napose nakon god. 1248. i 1252) napuštajući, kroz 13. stoljeće, stari shematizam samostalnih liturgijskih knjiga. Posebnu pažnju ovdje zaslužuje – ne samo s liturgijskopovijesnog ili književnopovijesnog već, napose, s kulturološkog motrišta – sklop pitanja vezanih uz osebujno dvojstvo (tipološki relevantno za glagoljašku knjigu i kulturu uopće) ostvareno u liturgijskim plenarnim kodeksima. Kroz proces kompiliranja tih plenarnih kodeksa³⁸ za svoje potrebe, glagoljaški pisci, naime – usporedo s novim prijevodima biblijskih, liturgijskih i ritualnih tekstova, u različito provedenim prilagodbama baštinenog korpusa spisa latinskoj *Vulgati*³⁹ – konzervativno tradiraju u svojim plenarnim misalima i brevijarima tekstove koji (s promjenljivim intenzitetom) čuvaju nasljeđena arhe-tipska, staroslavenska tekstualna i jezična stanja. Posredovali su oni tako mnogim elementima (čak i nekim liturgijskim oblicima), sve do u 16. stoljeće, prvotne čiri-

³⁷ Dakako, ne treba pretpostaviti jedinstvenu razvojnu liniju s obzirom na prihvaćanje franjevačke redakcije plenarnih liturgijskih kodeksa. Vj. Štefanić je raščlambom *Splitskog odlomka misala* iz 13. stoljeća upozorio (još god. 1957) npr. na postojanje, u glagoljaškoj (bosanskoj) sferi, redakcije plenarnog misala starije od one što su je – slijedeći franjevački predložak – proveli hrvatski glagoljaši. Isti je slučaj s novootkrivenim fragmentom *Missale festinum* za koji je M. Pantelić (1972) utvrdila da potječe iz razdoblja plenarnih kodeksa nastajalih prije definitivnog prihvaćanja od strane glagoljaša franjevačke redakcije misala 'po zakonu rimskoga dvora' a pisan je prema matici iz »sjevernotalijanskog ili galoburgundskog kruga«. Vrlo je složena razvojna linija brevijara (koju valja istražiti s niza aspekata npr. tekstološki, jezično, paleografski): iz 13. stoljeća sačuvani su, naime, odlomci nepotpunih glagoljaških brevijara prefranjevačke redakcije (*Ljubljanski homilijar*, *Londonski odlomak antifonara*, *Fragm. glag. 46 JAZU* – antifonar s oracijama, *Omišaljski fragment Apostola*, *Vrbnički odlomak lekcionara i antifonara*). S razmeđa 13. i 14. stoljeća, te iz 14–15. stoljeća, sačuvan je niz nepotpunih (temporal, matutinal, sanktoral i sl.) i plenarnih brevijara 'po zakonu rimskoga dvora'.

³⁸ Iako je široko kulturnopovijesno značenje tog procesa razvidno iz temeljnih, za ovo područje, radova J. Vajsa, Vj. Štefanića, M. Pantelić, J. Tandarića (i dr.) – a i sami autori višekratno izrijekom upozoravaju na to značenje – činjenica je da, ipak, još predstoje specijalistička istraživanja koja bi privela konačnom usustavljanju sviju spoznaja i stvaranju sintetske slike o jednoj pojavi iznimne važnosti za ocjenu onog osebujnog dualizma duhovnosti srednjovjekovnog glagoljaštva koji se često spominje u literaturi. Na stanovit način to je analogon karakterističnom razvoju (supostojanju) ćirilometodske i svetojeronimske tradicije u glagoljaškoj sferi.

³⁹ J. Vajs je negativno ocijenio posljedak cijelog tog postupka adaptacije »...hlaholaši sami to byli, kteři nedovedli užiti výsad a výhod zmíněnými výnosy jim podávaných. Příliš úzkostlivě vykládající znění dekretu papeže Innocence, měnivali i oni dosti často zbytečně texty vzdělané na základě předloh řeckých, přispůbojice je latinskému znění Vulgáty, nebo pořizovali nové texty na podkladě latinské Vulgáty«' isp. *Nejstarší breviář chrvatsko-hlaholský* (Prví breviář vrbnický), Prag 1910, str. VIII.

lometodske relacije s istočnom, grčkom biblijsko-liturgijskom književnošću.⁴⁰ S kulturnopovijesnog motrišta, iznimno je i značenje *novih* glagoljaških prijevoda s latinskoga na crkvenoslavenski jezik hrvatskog tipa (na čije je odlike još god. 1866. i 1867. upozorio V. Jagić⁴¹), tekstova, dakle, koji se nisu mogli oslanjati na gotove ćirilometodske, arhaične obrasce i matice. Osim što upućuju na postojanje vrlo dobrih znalaca latinskog jezika u redovima glagoljaških pisaca, oni su relevantnim pokazateljem njihova odnosa prema crkvenoslavenskoj književnojezičnoj normi i dokazom »da hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika nije iskvareni staroslavenski jezik koji u upotrebi ostaje zato što prepisivač nije sposoban za nešto bolje već je to jezik kojim se naši glagoljaši u prevođenju aktivno služe i kultiviraju ga kao svoj svečani liturgijski jezik«. Ova ocjena J. Tandarića, iz njegove studije o hrvatskoglagoljskom ritualu,⁴² potvrdila je znatno raniju (iz god. 1956) tezu J. Hamma o jezično-književnom obrazovanju i sposobnosti glagoljaša — pisaca liturgijskih kodeksa, prema kojoj su oni u svakom razdoblju znali 'što ide u normu kojom pišu, a što u tu normu ne ide', tako da je struktura njihova jezika »u svakom slučaju ostala crkvenoslavenska i staroslavenska.«^{42a}

⁴⁰ Isp. npr. oblik obrednog slavlja Uskrsnuća u *Vrbničkom III brevijaru* i njegov odnos prema istočnom obredu ili psalmodijskoritmičku himnu *Hrōstъ vskrōse iz mrtvihъ* (u *Vrbničkom III brevijaru* i prvotisku *Misala 1483*) čiji se tekst sastoji od elemenata bizantske himnologije (tropara) i zapadnoga, antifonalnog segmenta. I Jagić je već pisao da se *Frašćićevim psaltirrom* s 'tumačenjem' što ga nema latinski prijevod »i opet predočuje starinska veza između stare glagolske literature hrvatske i knjiga istočnjačkih« (*Hrvatska glagolska književnost*, 1913, 30). Josef Vajs je svojedobno upozorio na te relacije tvrđnjom da su se iz vremena između 13-16. stoljeća sačuvali u glagoljskim kodeksima »texty tak vzácne, že se jimi nemůže vykázati ani bohata literatura cyrillska«. On je — prema korpusu tekstova poznatim god. 1910. — otkrio u brevijarima i misalima okruglo 380 glava prijevoda »vzdělaneho z řečtiny« što, onda, znači da taj arhaični starocrkvenoslavenski sloj u glagoljaškoj liturgijskoj knjizi »tvoří (co do počtu hlav) asi třetinu veškerého Pisma sv.« (isp. *Nejstarší breviař ...*, str. IX i CXVII — CXVIII). U najnovije vrijeme, Josip Tandarić (*Hrvatskoglagoljski Apostol između Istoka i Zapada*, Croatica 19, Zagreb 1983, 155-166) produbljenom je raščlambom upozorio na elemente koji hrvatskoglagoljske liturgijske kodekse spajaju s istočnom liturgijskoknjiževnom tradicijom.

⁴¹ O tome Jagić piše u svojim *Priměrima starohrvatskoga jezika II*, Zagreb 1866, str. XV, i u *Historiji književnosti...* Zagreb, 1867, 301. (izdanje JAZU, Djela IV, Zagreb 1953). Svakako je točno mišljenje J. Tandarića da se ta činjenica »na žalost prerijetko ističe«.

⁴² *Glagoljaški ritual* (doktorska disertacija, u rukopisu), Zagreb, 1978, 1-178; isp. i raspravu istog autora *Crkvenoslavenska jezična norma u hrvatskoglagoljskom ritualu*. Slovo 32-33, Zagreb 1983, 53-83. (za ovo v. str. 76. i 80-83).

^{42a} Josip Hamm, *Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika*, Slovo 13, Zagreb 1963, 43-67. I Marija Pantelić je — još god. 1964. — ustvrdivši na osnovi svojih istraživanja liturgijskih spisa, da je crkvenoslavenska književnojezična norma u naših glagoljaša postojala (nasuprot nekim tadašnjim drugačijim motrištima i tumačenjima), zaključila: »...da će jedan od zadataka naše filologije na tom području biti da se utvrdi, kako se ta norma razvijala i kakve je oblike — glasovne, morfološke, sintaktičke, semantičke i stilističke — u različitim fazama svojega razvitka sadržavala.« (*Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca*, Radovi Staroslavenskog instituta 5, Zagreb 1964, 74). Ipak, i nakon 20 godina, usprkos vrijednim radovima, 'na tom području' još uvijek smo, na žalost, daleko od sinteze, cjelovitog uvida u nabrojani skup problema.

Neliturgijski sloj prvog razdoblja karakterističan je po odlomcima velikih zborničkih kalendara (kompilacije starijeg tipa)⁴³, ostacima jedne produkcije zajedno mnogo bogatije nego što bi se to, iz malobrojnih sačuvanih ostataka, moglo pretpostaviti. Na tim se oštećenim folijama (ili čak samo ostrišcima) iz 12, 13, početka 14. stoljeća čitaju apokrifni, hagiografsko-legendarni i epistolarni tekstovi, crkvena retorika i dr., a sve to (kao i u liturgijskoj knjizi) iskazuje snažnu oslonjenost na opći najstariji prijevodni repertorij⁴⁴ nastao u slavenskoj književnosti 11-12. stoljeća, ali istodobno govori i o otvorenosti zapadnim, latinskim, pa i češkim (10-11. st.) izvorima utjecaja.

Neliturgijske zborničke kompilacije mlađeg tipa, taj omiljeni tip knjige u glagoljaškoj sredini poznog srednjovjekovlja (ali i daleko izvan granica srednjega vijeka – još u 17. i 18. stoljeću)⁴⁵ namijenjen slobodnoj duhovničkoj lektiri, potrebama

⁴³ To su zbornici u kojima se – koliko je moguće prosuditi prema fragmentima – apokrifna, hagiografska i legendarna građa redovito iz bizantsko-staroslavenske prijevodne tradicije još isprepliće s tekstovima liturgijskog karaktera (liturgijske molitve, homilije).

⁴⁴ Kronologiju završne faze te općeslavenske (bizantsko-staroslavenske, uglavnom prijevodne, nadnacionalne) književnosti, Vladimir Mošin određuje zaključkom: »U XI i XII vijeku uza sve jaču podvojenost između zapadne i istočne kulturne orijentacije slavenska je pismenost još u znatnom stepenu morala čuvati vezu s prvobitnom ćirilometodskom tradicijom, predstavljajući lokalne grane zajedničke općeslavenske književnosti. U tim kulturnohistorijskim prilikama ne bi bilo nemoguće da se pronađu i tragovi književnih veza između srpsko-hrvatskog (i možda i makedonskog) življa s Istočnim Slavenima u XI-XII v.« I tu je Mošin bio u pravu. (*O periodizaciji rusko-južnoslavenskih književnih veza*, Slovo 11-12, Zagreb 1962, 65).

⁴⁵ Isp. najvažnije zborničke rukopisne kodekse 14-17. stoljeća: (14. st.) *Zbornik Pariške nacionalne biblioteke 11* i *Zbornik Pariške nacionalne biblioteke 73* (Borislavičev); (razmeđe 14/15. st.) *Ivančičev zbornik*; (15. st.) *Vinođolski zbornik*, *Oxfordski* (Bodlejana) *zbornici 412* i *414*, *Zbornici JAZU I* *IVa 92*, *IVa 48*, *Petrisov zbornik*, *Koluničev zbornik*, *Zbornik Ljubljanske narodne i sveučilišne biblioteke* fut. br. 368; (16. st.) *Tkonski zbornik*, *Petriničev zbornik*, *Grškovičev zbornik*, *Blagdanar popa Andrije*, *Žgombičev zbornik*, *Klimantovičev zbornik*, *Glavičev zbornik*; (17. st.) *Vraničev zbornik*, *Zbornici JAZU IVa 77*, *IVa 21*, *Fatevičev zbornik*, *Čeperičev zbornik*, *Bilanovičev zbornik* i dr.

Obično vrlo široka po tematskom rasponu i po pripadnosti srednjovjekovnim književnim vrstama, građa u zbornicima dolazi promiscue, bez određena sustava pri rasporedbi, tj. zabilježena onako kako su piscu – kompilatoru dolazili pod ruku predlošci što su ga zanimali. Kako u većini zbornika (ima, dakako, i iznimaka) ne dolaze ni kontinuirano, 'en bloc', tematski srodni tekstovi (najčešće su razasuti po raznim dijelovima rukopisa), to se onda tematsko-sadržajne značajke zbornika ocjenjuju po naslovima članaka koji, međutim, često ne kazuju točno sadržaj teksta (dijelom se i zbog hibridnog karaktera srednjovjekovnih vrsta ne može često iz naslova odrediti priroda članka). Pokušaj da se, s temelja preciznog, analitičkog, čitanja rukopisa, izvrši klasifikacija građe tj. grupiranje članaka pod kompleksnim nazivima po kriteriju tematsko-žanrovske srodnosti jednog reprezentativnog zborničkog kodeksa – u ovom slučaju *Petrisova* – pruža konkretan uvid u kulturnu i književnu situaciju vremena, pokazuje duhovne interese i potrebe glagoljaške sredine u 2. polovici 15. stoljeća. U *Petrisovu zborniku* članci su se mogli usustaviti u okvirima cjelina što ih čine sljedeće srednjovjekovne književne vrste (prostor ne dozvoljava navođenje naziva i folijacije članaka – donijet je samo broj članaka u svakoj skupini): 1) *religioznodidaktička proza* (17 članaka), 2) *moralizatorsko-refleksivni spisi* (21 čl.), 3) *opća srednjovjekovna znanja* (5 čl.), 4) *liturgika* (tumačenja simboličke dijelova obreda svećenikove obučne, nošnje, simboličke oltara, svećenika itd; 42 čl.), 5) i

pastorizacije, kateheze, liturgičkog i teološkog obrazovanja 'žakana', očituju već od kraja 14. stoljeća jasno izraženo nastojanje oko svojevrsnog sadržajnog i motivsko-tematskog bogaćenja (u odnosu na rukopise starijeg tipa). Nastoji se u skladu s naraslim potrebama obnoviti repertorij spisa naslijeđen iz ranije faze, onaj arhaični tekstovni korpus koji predstavlja staroslavensko-bizantsku književnu tradiciju staro- i novozavjetnih apokrifa, eshatoloških vizija, hagiografskih legendi, pasija, kronografa, pitanja i odgovora, kanonskoprnih kazusa, Fiziologa i sl. Čuvajući taj repertorij zajednički hrvatskoglagojskoj i istočnim, ćiriličkim književnostima – kao znamen trajne povezanosti s iskonom, glagoljaški će pisci, prevoditelji, prerađivači neliturgijskih rukopisa, u razdoblju kada glagoljaška knjiga dosiže vrhunac zrelosti, svoje djelovanje, postupno, sve snažnije otvarati zapadnom, prvenstveno latinsko-talijanskom utjecaju. Dovoljno je u potvrdu ovome navesti naslove nekih popularnih djela evropske nabožne, apokrifne, propovjedničke, moralizatorsko-didaktičke, asketske, teološke, prirodoslovne, a i svjetovne književnosti prevedenih u nas potkraj srednjega vijeka s latinskoga, talijanskoga ili češkoga jezika (za emauske epizode) kojima je osvježavana hrvatska glagoljaška književnost sve do pol. 16. stoljeća: *Miracoli della gloriosa Vergine, Confessionale generale, De morte prologus, Altercatio corporis et animae, Summula Antonina, Fiore di virtù, Dialogi Gregorii papae* (u stvari pseudo-Dijalozi – tekst je prijevod neidentificiranog latinskog pred-

6) *fabularna proza* (a/ religiozna, 39 čl. b/ svjetovna, 2 čl.), 7) *anegdote* (razasute po tekstovima), 8) *moraliteti* (1 čl.), 9) *molitve* (nelit. 2 čl.), 10) *sentencije i aforizmi* (4 čl.), 11) *crkvenoretorička proza, homiletski članci* (čtenieš, prodekovanieš, tlkovanieš, tmačenieš; 23 čl.), 12) *ritualni tekstovi* (3 čl.), 13) *ispovjedni napuci* (6 čl.), 14) *kronologija, kalendar* (5 čl.), 15) *decretalia, kazuistika, kanonsko pravo* (29 čl.), 16) *stihovi* (pjesme i plačevi Marijini; 4 čl.).

Ovakvo sadržajno-tematsko bogatstvo svjedoči, koliko o sklonostima i književnom ukusu pisaca zbornika toliko i o opsegu spisa neliturgijske književne produkcije (tradirane ili novoprevedene) koja im je bila na raspolaganju u trenutku stvaranja njihove kompilacije. Karakteristična je za *Petrisov zbornik* napose (za neke druge zbornike u manjoj mjeri) činjenica da neki tematsko-sadržajni sklopovi npr. *pravni tekstovi, kazuistika, pasije, hagiografske legende, liturgika, sentenciozno-aforistički tekstovi, stihovi*, dolaze u kompaktnim kontinuiranim blokovima što dozvoljava pretpostavku da su prenijeti iz raznih rukopisa koji su *separatno* sadržavali tu građu. Postojali su, znači, sadržajno jedinstveni rukopisi (a ne samo eklektički zbornički kodeksi s člancima disperziranim u tekstu bez obzira na sadržajnu i tematsku bliskost) iz kojih su kompilatori preuzimali građu, veće ili manje odlomke teksta (takvi su cjeloviti rukopisi prevedeni u nas bili npr. *Disputi, Kvadrige, Antonini, Kvezimali*, – a bilo ih je, zacijelo, mnogo više). Riječ je, dakle, o različitim izvorima jer ne postoje dva zbornika istovjetna po sadržaju, tematici i rasporedbi građe, pa kada se u *Vinodolskom zborniku* iz početka 15. stoljeća i u *Petrisovu* iz 1468. javi isti sadržajni sklop (liturgički napuci, npr.) onda to ne znači da je mladi zbornički tekst raspisan iz starijeg zbornika, već da su oba kodeksa imala isti predložak u nekom priručniku koji je kolao u glagoljaškoj sredini kao što je npr. i *kontinuirani* sklop rasprava, članaka na razne religiozne teme te legendi i pasija (iz češkog vrela, u *Petrisovu zborniku* od f. 245v-f. 298) nedvojbeno dio jedinstvenog prijevodnog spisa nastalog za emauske epizode koji – kao samostalan kodeks – nije sačuvan u hrvatskoglagojskoj književnosti. Sve je to značajno kao realna podloga za rekonstruiranje fondova rukopisa, knjiškog repertorija koji je dozvoljavao strukturiranje npr. kompilacije od 700 stranica kakva je *Petrisov zbornik* (a raznovrsni i obimni su i drugi zbornički kodeksi).

loška), *Sermones de sanctis (Peregrinus), Modus bene vivendi ad sororem* (Sv. Bernarda de Clairveaux), *Quadragesimale perutilissimum, Quadriga spirituale, Manipulus curatorum, Paradisus animae, Disticha moralia Catonis, Perfectione vitae ad sororem* (sv. Bonaventura), *Speculum humanae salvationis, Visio Tundali, De sancto Patricio, Pasional (Legenda aurea u češkoj verziji), Sermones discipuli* (Herolt), *Ars bene moriendi*, brojne propovijedi s »egžemplima« razasute po zbornicima, *svetačke legende*, nerijetko vrlo zanimljive *anegdote* (npr. o Aleksandru Velikom i dr.), *Lucidarius, roman o Troji, Aleksandrida* i najvjerojatnije viteški romani (o Lancelotu, Tristanu, Bueves d'Hanstonu) i dr. I tako se u preplitanju tradicionalnih općeslavenskognjiževnih sadržaja te novoprevedenih spisa zapadne provenijencije (i, dakako, izvornih tekstova) i u neliturgijskoj knjizi, sve intenzivnije u 15. stoljeću, ostvaruje specifični 'dualizam srednjovjekovne hrvatskoglagoljske knjige' (Jagić, Ivšić) koja je od samog početka, već i po sili svog periferijskog položaja u odnosu na dva velika europska kulturna i konfesionalna kruga – grčki, istočni i latinski, zapadni – bila činiteljem književno-kulturnih dodira, posredovanja, razmjene (isp. npr. posredovanje na Istok *Pasije sv. Andrije, Epistole o nedjelji ili Nikodemova evanđelja* i dr. u ranoj fazi njena razvoja). Predstavljao je taj književno-kulturni ambijent otvorenu, transmitivnu ali i emitivnu, zonu koja je trajno pružala, malen, ali time ne i zanemariv, doprinos slavenskoj književnoj uzajamnosti (veze s češkom i istočnim ćirilčkim književnostima) i konstituiranju europskog duhovnog zajedništva (na što bi, cijenim, valjalo upozoravati intenzivnije nego što je to dosad činjeno). M. Kombol je u svojoj *Povijesti hrvatske književnosti* na jednom mjestu zapisao da je glagoljaštvo 'upornošću zatvorenih sredina' čuvalo svoj jezik'. Činjenica jest da je ono, zaista, uporno čuvalo svoj jezik, ali se ne može prihvatiti ocjena o 'zatvorenoj sredini'. Ta je sredina, naime, instinktivno, po svom povijesnom iskustvu bila zatvorena za svaki pokušaj ticanja u jezik kao temelj narodnog identiteta – u drugome je bila otvorena.⁴⁶ I upravo ta, od samog početka zamjetna, neautarhičnost, neizolacionizam, sposobnost primanja i pretapanja utjecaja iz drugih kulturnih sfera kakvu očituje glagoljaška književnost – liturgijska i neliturgijska (ili iluminacija rukopisa, npr.) – svjedočanstvo su razine razvijenosti kulturnog ambijenta koji je kao 'otvorena sredina' bio spreman i sposoban među prvima u Europi prihvatiti tisak i stvoriti 'editio princeps' onakve vrijednosti kakav je *Misal 1483*.

⁴⁶ Sposobnost otvorenog prihvaćanja svega što je u konkretnim uvjetima bilo od strane pučkog glagoljaškog klera ocijenjeno kao pretpostavka napredovanja, uspješnog obavljanja svoje funkcije, karakterizira čitavu njegovu duhovnost. U tom je kontekstu npr. od nemala značenja (zbog čestog, uopćenog – isticanja zaostalosti slavenskog u odnosu na latinsko svećenstvo) danas već utvrđena činjenica »da glagoljaši ne zaostaju u liturgijskom repertoaru, pa ni u ostaloj priručnoj literaturi, za svećenstvom latinskog jezika. U glagoljaškim, naime, priručnicima u prijevodu nalazimo sve ono što je bitno za susjedni rimski obred u pojedinom razdoblju,« (isp. J. Tandarić, *Crkvenoslavenska jezična norma ...*, 56).

Ne može se, iz konteksta raspravljanja o pojačanom otvaranju duhovnosti glagoljaške sfere zapadnom utjecaju u razdoblju njena punog procvata, izostaviti i činjenica (na koju je upozoreno pred nekoliko godina) da se tada »Pored bogatog latinskog razabire... makar samo i rudimentaran, i glagoljaški humanizam«⁴⁷. Riječ je o sloju intelektualaca iz glagoljaške kasnosrednjovjekovne sredine – predstavnicima crkvene hijerarhije, znanstvenicima, velikašima, piscima, diplomatima – koji su se duhovno oblikovali kroz sužvljenost dviju tradicija – hrvatskoglagoljske, 'slovinske' i latinske – izražavajući se u oba medija: krbavski knez Novak Disislavić, pisac je (i iluminator) jednog od najljepših glagoljskih misalskih kodeksa (1368), a istodobno 'magister in artibus', dvorski vitez »silnoga Loiša kralja ugrskog«; Juraj iz Slavonije (Georgius de Sclavonia) rođen u Brežicama postaje 'magister in artibus', doktor teologije, predavač na Sorboni i, konačno, kanonik i penitencijar u Toursu, francuski je nabožni pisac, poliglot koji francusku sredinu 14/15. stoljeća upoznaje s glagoljskim i ćirilskim pismom, te hrvatskom liturgijskojezičnom situacijom (slavenski/latinski); doktor teologije i filozofije, papinski nuncij na dvorovima Stjepana Tomaševića i Matije Korvina, biskup Nikola Modruški, jedan od najznačajnijih hrvatskih humanista u 15. stoljeću, pisac poznatog glagoljskog apologetičko-polemičkog spisa, ujedno je i tvorac prve latinske inkunabule hrvatskog autora (*Oratio in funere Rev. Dom. D. Petri card. s Sixti*, Rim 1474); biskup modruški Šimun Kožičić-Benja, klasično obrazovan, humanist i istodobno glagoljaški pisac i tiskar koji je svojim protuturskim govorom pred sudionicima Lateranskog koncila (1513) i govorom *De Corvatae desolatione* god. 1516, pred papom Leonom X, izazvao veliku pozornost; biskup senjski Franjo Jožefić, Zapoljin diplomata, znalac jezika, autor je jednog glagoljskog pisma banu Krsti Frankapanu⁴⁸ koje se ljepotom i elegancijom izraza ističe kao obrazac glagoljaške epistolarne proze, a istodobno odaje latinsko obrazovanje piščevo; Jerolim Vidu-

⁴⁷ Radoslav Katičić, *Korijeni i pretpostavke hrvatske renesansne književnosti*, Studia slavica hungarica XXV, Budimpešta 1979, 217–225.

⁴⁸ I 4 glagoljska pisma bana Krste Frankopana Brinjskog (koji je »*tutor protectorque regni Sclavoniae*« i kojega – prema M. Sanudu – Venecijanci i Nijemci cijene kao jednog od najboljih evropskih vojskovođa) upućena biskupu Jožefiću (iz god. 1526–1527) pokazuju također zamjernu razvijenost čakavskog izraza, dotjeran stil hrvatskog intelektualca 16. stoljeća odnegovan na tradiciji glagoljske knjige, i sposobnost za plastičan opis, izvanredno živo, emotivno pripovijedanje, što ta pisma čini nečim daleko vrednijim od običnog dokumenta o jednom prijelomnom vremenu. To nisu, začudo, osjetili raniji istraživači naše književne prošlosti, ali je osjetio književnik: Milutin C. Nehajev uvrstio ih je – kao dodatak – u svoj roman *Vuci. I posve je bio u pravu Petar Grgec ustvrdivši u jednoj bilješci svoje studije *Hrvatski Job šesnaestoga vijeka* (Zagreb 1932), kako »Pisma Krste Frankopana, pisana većinom hrvatski i talijanski, idu u naše najbolje spomenike te književne vrste u 16. vijeku. Pisana su bez književničkih pretenzija, prirodno, iz duše zato što se u njima očituje u prvom redu čovjek.« (isp. nav. dj. bilj. 262, 125). Pisma je izdao Kukuljević (*Acta croatica*), a po jedno su pismo objavili u svojim spisima Vj. Klaić i F. Šišić.*

lić, (15. stoljeće) zadarski humanist i svećenik, notar za grad i njegovo okružje, koji rabi glagoljicu i tvorac dvanaesteračke pjesme *Ako mi ne daš lik*, preteča hrvatskog petrarkizma; fra Stjepan Belić, jedan od najučenijih glagoljaša trećoredaca 15/poč. 16. stoljeća, tituliran je u jednom službenom aktu iz god. 1494. kao »Magister S. Paginae et in Decretalibus baccalaureus«; knez Bernardin Frankapan, mecena glagoljaštva i njegove knjige, odgojen u glagoljaškoj sredini, god. 1522. u Nürnbergu svojim protuturskim govorom *Oratio pro Croatia*, upućuje njemačkom državnom saboru i Europi dramatičan poziv za pomoć i dr.

Razvojna perspektiva tog osebujnog glagoljaškohumanističkog gibanja zatvorena je, međutim, nepovratno u dramatičnim povijesnim okolnostima koje su — napose od kobnog krbavskog 'prvog rasula kraljevstva hrvatskoga' 9. rujna 1493. — privodile opadanju i duhovne energije i materijalnih potencijala hrvatskog glagoljaštva.

I u sferi književnojezičnih nastojanja naši anonimni kasnosrednjovjekovni 'pis-ci', 'supisci', 'nedostoini nareći se pisci' jasno iskazuju svoje shvaćanje tradicionalnih odnosa i zahtjeva novog kulturnog trenutka. O vrlo složenoj književnojezičnoj situaciji razdoblja između kraja 14. i poč. 16. stoljeća moguće je ovom prilikom progovoriti, dakako, tek u općim naznakama. Između isključive uporabe crkvenoslavenskog jezika u jezgrenom, liturgijskom stratumu književnog korpusa i dosljedne zastupljenosti čakavštine u domeni pravnih spisa, neliturgijskih pjesama (rimarij) prikazanja, plačeva i pojedinih vrsta proznih tekstova (pučke propovijedi, neke legende, npr.) leži široko područje neliturgijskih spisa ostvarenih jednom artificijelnom knjiškom koinē, specifičnim hibridnim jezikom u kojem s promjenljivom čestoćom interferiraju elementi crkvenoslavenskog i čakavskog sustava (a u nekim zborničkim kodeksima i kajkavskog). Kreiranje takva jezika (s određenom sociolingvističkom utemeljenošću) kojim se obično pišu tekstovi namijenjeni slobodnoj duhovničkoj lektiri, teološkoj i općem obrazovanju svećeničkog podmlatka (kleričke »*knige gdi se mogu učiti*« kako to, u svom zborniku iz god. 1486, piše žakan Broz Kolunić), svjedoči o nastojanju da se pri funkcionalnoj diferencijaciji ne prekine nit veze s ćirilometodskom književnojezičnom tradicijom, da se očituje 'načitanost u crkvenoslavenskom jeziku' (Jagić), ostvari neke vrsti srednji stil. S druge pak strane, intenzivna kontaktna eksplikativna sinonimika u jeziku dobrog dijela hrvatskoglagoljskih neliturgijskih kodeksa kao i vrlo rano — već u prvoj četvrti 15. stoljeća — uključivanje kajkavske sustavske komponente potvrđuju na novi način glagoljašku ideju o horizontalnoj usmjerenosti jezika njihovih spisa: kao težnju da se u uvjetima širenja glagoljice prema sjeveru, u Pokuplje osigura što intenzivnija prihvatljivost pisane riječi i u krajevima gdje se dodiruju čakavština i kajkavština. »*I nikoli ne prodekui ča se razumeti ne more*« upozorava npr. glagoljaški pisac. Sigurno je da će, po-

nekad vrlo čestotni, zgusnuti, kajkavski infiltrat u hibridnom jeziku pojedinih rukopisa 15/16 stoljeća zahtijevati ubuduće i određenije korekcije dosadašnjih shvaćanja u vezi s počecima kajkavske knjige, ali i nova promišljanja tijekom hrvatskog književnojezičnog kontinuiteta jer je, naime, za znatan dio književnojezičnih smjeranja 16. i 17. st. u nas — napose na sjeveru, u banskoj Hrvatskoj — bila, u različitim varijantama, karakteristična upravo zamisao o čakavsko-kajkavsko-[štokavskom] književnom jeziku (protestanti, Dešić, Vramec, F. Vrančić, donekle Pergošić, Derečkaj, ozaljski krug, Milovec, Vitezović, F. Glavinić) koju su glagoljaški pisci, dakle, na određen način anticipirali. I ovim svojim književnojezičnim traganjem za jednim 'općim jezikom' kao i čitavom svojom nacionalno-kulturnom, vjerskom, književnom i prosvjetiteljskom djelatnošću, glagoljaštvo je još jednom potvrdilo svoj trajni dignitet jedinstvenog centripetalnog, kohezionog činitelja, osebnog graditelja mostova preko barijera na politički-upravno razuđenom hrvatskom etničkom prostoru na kojem je »jezik naš po mnogih državah... rastrkan...« (F. Glavinić, *Cvit svetih*, 1628). Glagoljaška knjiga nije priznavala granicã 'mnogih država' i u tome je njeno povijesno duhovno-integrativno značenje. Kada je riječ o glagoljici kao specifičnom činitelju duhovne homogenizacije naših srednjovjekovnih sredina, valja ovdje, moguće, upozoriti i na to kako bi npr. i grafičkolingvistička (prvenstveno grafemičkodijakronijska⁴⁹) raščlamba liturgijskih i neliturgijskih tekstova s različitih dijelova glagoljaškog areala, mogla (ili: morala) biti u budućim istraživanjima sredstvo koje egzaktno otkriva *jedinstvo* postupaka i rješenja, istovjetnu — pojavno sinkronu — usmjerenost glagoljaških pisaca (zamjetnu od 2. pol. 13. stoljeća dalje) na sustavno, proumljeno reformiranje grafije, na iznalaženje što primjerenije formalizacije odnosa fonem ~ grafem (tj. korespondentnosti jedinica plana izraza dvaju znakovnih sustava: zvukovnog jezika i pisanog jezika).

Usporedo s procesom specifične funkcionalnostilske diferencijacije karakterističnim za književno djelovanje hrvatskih glagoljaša 14-16. stoljeća u njihovim se neliturgijskim spisima konstituira stilski rekvizitorij u kojem je sintetizirano nekoliko razina iskustava s područja srednjovjekovne 'artis verborum'. U našim — po mnogočemu posebnim — jezično-književnim prilikama zbivalo se tada u drugim vremenskim i kulturnim relacijama, zapravo ono isto što je V. P. Adrianova-Peretec ocijenila kao tipično za početak srednjovjekovne ruske književnosti: plodotvorni poticaji staroslavensko-bizantske, ćirilometodske književne kulture pružali su toj književnosti »...образцы литературных жанров и основательно разработанную систему поэтического языка...« dok je u isto vrijeme »...устная поэзия владела уже бога-

⁴⁹ Sustavnim istraživanjima naših srednjovjekovnih tekstova upravo s tog aspekta valjalo bi posvetiti, svakako, punu pažnju.

тым запасом разнообразных эпических и лирических форм, отстоявшимися художественно-изобразительными приемами, звучным и выразительным, ... языком. Из взаимодействия 'своеземной' устной поэтики и византийско-славянских книжных образцов возник своеобразный литературный стиль русского средневековья.»⁵⁰

Glagoljaški pisci poznog srednjovjekovlja oblikuju, naime, stilsku fakturu u kojoj se isprepliću i pretapaju raznorodne sastavnice: a) arhetipski elementi preuzeti iz stilematike staroslavensko-bizantske biblijsko-liturgijske i neliturgijske književne baštine, b) utjecaj sustava jezičnoizražajnih sredstava usmene narodne književnosti (pri čemu ne treba zanemariti činjenicu o stupnju pojavnosti, funkcionalne istovjetnosti kompleksa figura i tropa zastupljenih u usmenoj književnosti i onih što u književnosti bizantskog, grčkog i latinskog srednjovjekovlja predstavljaju iz antičke retorike naslijeđeni figuralni trafaret. Kod glagoljaša – koji redovito djeluju u seoskoj, pučkoj sredini izvan gradova – ta je istovjetnost značila izvrgnutost dvostrukom utjecaju: iz lektire i izravno iz bogate tradicije usmene književnosti i određivala je, nesumnjivo, njihov odnos prema oblikovanju izraza posredstvom intenzivnog – i za njih, očito, vrlo ekspresivnog – variranja figura (čak i onda kada je npr. riječ o pravnim spisima) i c) izvorni stilemi, nastajali postupno kroz pisanu praksu (na svim razinama mikrostilistike: fono-morfo- i sintaktostilematičkoj, vrlo specifično na razini semantostilematičkoj – neeksplikativna kontaktna sinonimika, sinonimski niz – i, rjeđe, grafostilematičkoj).⁵¹ Na planu teksta, na razini, dakle, makrostilističkoj, stilski se postupci, izražajna sredstva s dodatno-obavijesnim značenjem, aktiviraju u glagoljaškim spisima (uz književne postupke) kao medij vanjskog, kompozicionog oblikovanja teksta (pojačanog upozorenja na elemente cjeline od kojih je tekst strukturiran) kao i medij oblikovanja prostora, vremena, događanja, lika, tj. činitelja njegove unutarnje gradbe. U uspješnim slučajevima funkcionalnom, smišljenom se aktivizacijom stilema postiže pažnje vrijedna sukladnost, primjeren odnos između namjere teksta, svjetonazorske komponente i autorove težnje za estetičkom dostatnošću koju, na svoj način, uvijek očituju ovi srednjovjekovni spisi.

⁵⁰ *Očerki poetičeskogo stilja drevnej Rusi*, AN SSSR, Moskva-Lenjingrad 1947, 11. I Malik Mulić, u radu *Bizantijska kulturno-književna tradicija kao baza slavenske književnosti*, (Filološki pregled I-IV, Beograd 1966, 71-89), slijedi ovu misao Peret cove, proširujući njenu tezu na srpsku srednjovjekovnu književnost.

⁵¹ Isp. o problematici istraživanja stilematike srednjovjekovnih tekstova: Eduard Hercigonja, *Problemi i metode analize stilematike hrvatske srednjovjekovne proze* (u knjizi *Nad iskonom hrvatske knjige*, Liber, Zagreb 1983, 281-297) i (isti) *Iz radova na istraživanju stilematike i sintakse glagoljaške neliturgijske proze 15. stoljeća* (u knjizi *Nad iskonom...* 395-441).

Čakavski se idiom tako kroz stoljetni napor anonimnih književnih pregalaca konstituira postupno kao polivalentan, izražajno obogaćen, iznijansiran i gibak medij sposoban da odgovori svim zahtjevima književnog priopćaja.^{51a}

Nema dvojbe: ako se igdje u ovoj glagoljaškoj književnoj produkciji žele objektivno iznaći vrijednosti, izvornost postupka, ljepota, autorska kreativnost, onda je to, prije svega, područje – još uvijek neispitano – stilematike naših srednjovjekovnih tekstova čiji su skromni pisci često znali iznenađujućim senzibilitetom i inventivnošću otkriti put otklona od uzualnosti izričaja, od neutralnog sloja teksta, prema djelotvorno pojačanoj izražajnosti, k iznijansiranom, a opet preciznom i stilskim sredstvima funkcionalno markiranom iskazu.

Usprkos činjenici da već od 60-ih godina prošlog stoljeća počinje izdavanje relevantne izvorne građe, u nas se tek u novije vrijeme javljaju pokušaji objektivne procjene društvenih i gospodarskih uvjeta srednjovjekovnog glagoljaštva koji su bili temeljnom pretpostavkom evidentnog napretka u književnoj i kulturnoj sferi. Raščlamba korpusa javno- i privatnopravnih dokumenata od *Bašćanske ploče* do listina 16. stoljeća⁵² opovrgla je nepovijesnu konstrukciju o materijalno, obrazovno i – dosljedno tome – društveno inferiornom glagoljaštvu koju je – vidjeli smo – naša filologija, kao topos svake rasprave o toj tematici, uporno ponavljala više od jednog stoljeća, bez pokušaja bilo kakve kritičke provjere naslijeđenih sudova, individualnih istraživačkih poniranja u problem. Razvoj gospodarskog, materijalnog potencijala i društvenog statusa glagoljaštva kako ga vidimo danas odvio se u dvjema, kvalitativno posve različitim, fazama (između kojih veći dio 16. stoljeća predstavlja svojevrsno prijelazno razdoblje):

a) *prva* je od tih dviju faza obilježena postupnim usponom – intenzivnijim od 2. pol. 13. stoljeća, od privilegija Inocencija IV, tj. vremena svojevrsnog prelaska 'iz ilegalnosti u legalnost' (J. Hamm). Vrela pokazuju (često u dosta dugom kontinuitetu) kako se u rukama glagoljaških ustanova (samostana – prvenstveno – 'kapitula' župnih crkava, 'brašćina'), ali i pojedinaca, s vremenom akumulira znatan zemljišni posjed (obrađiva zemlja, sjenokoše, ispasišta, vinaradi – visoko cijenjeni zbog prihoda – šume, voćnjaci) i vlasništvo nekretnina (kuće). Kmetovi su, tada dragocjena, radna snaga na glagoljaškim posjedima; sa svo-

^{51a} U kojoj su mjeri glagoljaški pisci umjeli operirati dostignutim vrijednostima i razvijenim mogućnostima svog čakavskog jezičnog izraza pokazuju napose njihovi prijevodi nastali tijekom 15/16. stoljeća. Marin Tadin tako npr. za prijevod *Antonina* (s latinskog) u *Oxfordskom zborniku* MS. Canon. lit. 412. ističe »The style of the glagolitic version is remarkable for its clarity and simplicity and compares favourably with that of its Latin original.« (isp. *Glagolitic manuscripts in the Bodleian Library, Oxford*, Oxford Slavonic Papers 5, Oxford 1954, 136).

⁵² Eduard Hercigonja, *Društveni i gospodarski okviri hrvatskog glagoljaštva od 12. do polovice 16. stoljeća*. (isp. *Nad iskonom...* 169–281); Mihovil Bolonić, *Otok Krk kolijevka glagoljice*, KS, Zagreb 1980, XV + 358 (+ table), *Analecta croatica christiana*, sv. XII.

jim selištima, obvezama i podavanjima (radnim, naturalnim i novčanim »službama«) oni se zamjenjuju, oporučno ostavljaju ili nasljeđuju, poklanjaju. Karakterističan je slučaj zabilježen u listini kneza Martina Frankapana od 26. X 1450. u kojoj se govori o žalbi crikveničkih pavlina na samostanske kmetove Markoviće koji »*ne te služiti* crikvi rečenoj kako služe *drugi kmeti te crikve* vožnju i poklonomъ i da vinograda ne teže crikvenoga po zakonu«. Knez Martin odobrava pavlinima da Markoviće »kaštigaju *..osudu i uzu...* a pena ·50· librъ.« Prenijeta je, dakle, na njih vlast dominarne jurisdikcije kao npr. i u slučaju listine Anža Frankapana od 4. VI 1493. kojom on daruje (prodaje) samostanu sv. Jelene u Vlaškoj drazi kod Senja »selo Košćice« u Bužanima »...sa vsimi službami... birju i *osudi prav' de pitan'em...*« Materijalnu osnovicu srednjovjekovnog glagoljaštva proširuju i obogaćuju znatno gospodarski (financijski) privilegiji, dobivani napose od članova frankapanske kuće (pile, mlino-vi, stupe za sukno, ubiranje brodarine, prihodi od mitnica – i, kao posebno važno: oslobađanje od podavanja koje je u feudalizmu znak izuzetne društvene privilegiranosti); pritom ne treba zaboraviti na ne male prihode i dobra stečena beneficijama, dotacijama oltarâ, misnim zakladama vlastele i imućnih pučana te oporučnim legatima. Glagoljaške se institucije – i, u manjem opsegu, pojedinci – bave zemljišnim transakcijama (izdavanje zemlje »na fit«, u najam), izdavanjem kuća u najam, novčanim poslovima (posuđuju novac čak i knezovima Frankapanima). Posve je logično, da je ovakva gospodarska utemeljenost (uz razumljivu pojavu imovinske diferencijacije) usporedo s crkvenom funkcijom, morala biti odgovarajuće odražena i u općem društvenom statusu glagoljaštva, mjestom u javnom životu naših pučkih, ladanjskih sredina – komuna, kaštela, 'bratstava plemenitih ljudi' (pa i gradskih zajednica poput Senja, Modruše i, na određen način, Rijeke, Zadra...) na čitavom glagoljaškom prostoru od Istre i Kvarnera do sjeverne Dalmacije i od Primorja preko Like, Krbave i Gatske do Pokuplja i Pounja. Glagoljaški su popovi ugledni općinari, 'notari očiti', 'kančeliri', pravni povjerenici (senjskog kaptola npr. kao 'mjesta javne vjere') koji uz 'kraljeva čovjeka' bivaju nazočni na »roćenjima«, plemenskih 'stolova' u Lici, kapelani su i 'pisci' na plemićkim dvorovima i sl. – jednom riječju, oni su tijekom razvijenoga srednjeg vijeka činitelji feudalne snage analogne onoj kkvu je predstavljao latinski kler u gradskim sredinama. Činjenica je, međutim, da praktično nikada viši kler, hijerarhija »...romanske narodnosti, predstavnika latinskog znanja i obrazovanja ... nije smatrala slovensku crkvu ravnopravnom s latinskom...« (V. Jagić). I kada krčki providur ser Augustin Valerio god. 1527. piše u izvještaju duždu o otočkom glagoljaštvu upozoravajući da su to »...preti, diaconi et subdiaconi ignorantissimi et poco dediti al divino culto...« koji žive i djeluju »...cum tanto poco honor et reverentia del nostro signor Iddio...« onda je to karakterističan, latinocentričan, izraz neshvaćanja jednog svijeta čiju duhovnu tradiciju – različitu od svoje – strani nositelji svjetovne i duhovne vlasti ne poznaju – niti je

žele upoznati. Najlakše je rješenje bila apriorna diskvalifikacija.⁵³ Prepušteno kao mahom niži seoski kler tudoj hijerarhiji,⁵⁴ i od nje uglavnom tek trpljeno, bez vlastite opće organizacije odozgo, glagoljaštvo je u nas opstojalo deset stoljeća zbog svoje tradicijske koherentnosti, organiziranosti odozdo (kapituli, samostani, župe, brašćine), ukorijenjenosti u pučkoj sredini kojoj je pripadalo. To donekle objašnjava razvoj liturgijske i neliturgijske književnosti u uvjetima koji nisu, dakako, bili tako povoljni kao na, međusobno povezanom, pravoslavnom ćirilickom Istoku ili latinskom Zapadu. S obzirom na ovako specifične okolnosti književnog djelovanja i postignute rezultate posve je razumljiva upitanost nad tim kakvu iskazuje jedan suvremeni istraživač: »Hrvatska je u tom pogledu (tekstovi, prijevodi, nap. E. H.) prepuštena sama sebi i vlastitim naporima, za koje nam ni danas nije do kraja jasno kako su mogli biti svladani.«⁵⁵

b) *druga faza* – razdoblje opadanja ranije gospodarske propulzivnosti te stagnacija – a zatim i nazadovanja – književne djelatnosti. Već je posjedanje Krka od strane Venecije god. 1480. predstavljalo svojevrsan udarac glagoljaštvu otoka, a česti velikaški sukobi s hrvatsko-ugarskim vladarima nisu i na drugim dijelovima glagoljaškog prostora, tijekom poznog srednjovjekovlja, također pogodovali gospodarskom razvoju i pozitivnim procesima u kulturnom i književnom životu. Ipak, najteže su bile posljedice 'turskog straha' i bitke na Krbavskom polju. 'Clades croatica' god. 1493. označila je početak apokaliptičkog rušenja čitavog jednog, stoljećima gradenog, svijeta i poretka, nestaje podloga konstituirane duhovne tradicije, mijenja se kulturno ozračje, jer nema više onih koji su bili podrška glagoljaškoj knjizi. Pústē čitave pokrajine, uništen je gospodarski život, stvaraju se zone 'mrtve zemlje', osipaju se sredine u kojima je pred stoljeće i pol počeo bujati književni život (Krbava, Lika) – otpočinje dramatična hrvatska dijaspora u 16. stoljeću pred stalnim turskim nasr-

⁵³ Zanimljivo je da će npr. apostolske vizitacije u 16. i 17. stoljeću (Valierova i Priulova) dati drugačije ocjene glagoljaštva u koje će biti ugrađeno i razumijevanje izvanredno teških okolnosti u kojima je, uglavnom, seoski glagoljaški kler djelovao, ali i istaknuta njegova redovito potpuna kompetentnost da, u okvirima svog tradicionalnog, slavenskog duhovničkog obrazovanja ('uti Illyrici') vrši pastorizacijske funkcije.

⁵⁴ »Fra questi vescovi stranieri della Dalmazia troviamo degli eccellenti prelati sotto ogni aspetto... Pochissimi però quelli che conoscevano la lingua croata, la lingua della maggioranza dei loro fedeli, e molti non poterono neanche addattarsi alla vita ed alle usanze di quelle regioni. Causa tutto ciò ne soffriva assai la loro attività che restava senza maggiori frutti.« Ovako, s temelja dokumenata, Ivan Vitezić ocjenjuje odnos strane hijerarhije i njenih vjernika u nas; isp. *La prima visita posttridentina in Dalmazia (nell'anno 1579)*, Rim 1957, 16. Ista je situacija i drugdje (isp. npr. za istarsku biskupiju od 16–18. st., podatke u radu Ivana Graha, *Izvjeste štajarskih biskupa svetoj stolici*, Croatica Christiana Periodica 6/IV, Zagreb 1980, 1–25, ili za Rijeku u opširnoj studiji Vj. Štefanića, *Glagoljica u Rijeci*, Zbornik Rijeka, MH, Zagreb 1953, 393–435. i dr.).

⁵⁵ Isp. Josip Tandarić, *Crkvenoslavenska jezična norma...*, 57. To je samo još razlog više za poštovanje prema djelu naših anonimnih srednjovjekovnih književnih pregalaca.

tajima⁵⁶ (i još uz sukobe između pristaša Ferdinanda i Zapolje, koji su, pored svega ozbiljno slabili protuturske obrambene potencijale na hrvatsko-ugarskom prostoru).

Ipak, i u takvim povijesnim okolnostima, glagoljaštvo još uvijek nije stvaralački iscrpljeno, aura apogeja što ga je ono doseglo u 2. pol. 15. stoljeća još uvijek zrači i u 16. stoljeće. Djeluje se upornošću i smišljenošću što se izrazito očituje u dinamici hoda ranog glagoljaškog tiska: 1483. prvotisak *Misala*, 1491. *Brevijara*, 1493. samo pola godine prije krbavskog poraza – Baromićev Venecijanski *Brevijar*, a samo jedanaest mjeseci nakon te sudbonosne povijesne prijelomnice nastupa senjska tiskara s *Misalom* od 7. kolovoza 1494, da se prije kraja stoljeća pojavi iz te oficine i prvi glagoljicom tiskani neliturgijski manual *Spovid općena* (1496) koji je ujedno i posljednja knjiga prvog razdoblja senjskog tiskarstva. Petnaest naslova glagoljskih izdanja u 16. stoljeću (do god. 1561) produžetak su tog zamaha, ali je i u kratkom trajanju rada domaćih tiskara kao i u neujednačenom ritmu izlazenja knjiga (1507/08, Senj; 1527/28, Venecija; 1530/31, Rijeka; 1561, Venecija) zamjetno djelovanje izmijenjenih uvjeta koji, očito, sve ozbiljnije rastaču i slabe propulzivnost i stvaralačku energiju glagoljaštva, smanjuju mu mogućnost djelovanja i u književno-kulturnoj sferi. O tome kako je tijekom stalnih četovanja i mletačko-turskih ratova – napose *ciparskog* (1570–1573) i *kandijskog* (1645–1669) – u Dalmaciji degradiran i postao krajnje bijedan materijalni položaj glagoljaškog seoskog klera koji

⁵⁶ Turci su npr. upadima u Dalmaciju počeli već u prvim desetljećima 15. stoljeća, a pojačani su ti napadaji poslije pada Bosne (1463) i Beograda (1521). O ritmu dijaspore hrvatskog starinačkog življa s ugroženog prostora i intenzitetu turskog pustošenja hrvatskih zemalja koje je prije svega bilo usmjereno na pljačku i slabljenje ljudskog potencijala, odvođenjem stanovništva u roblje, svjedoče podaci poput ovih »... u teškim godinama 1522–1526, kada je cijelo zemljište između Velebita i Une (Lika, Krbava, Bužani, krajevi što se pružaju dalje prema jugu, nap. E. H.) zbog Turaka, osobito zbog turskih martoloza, bilo gubilo svoje staro stanovništvo opustjelo je gotovo cijelo to tlo Senju na istok. Istu tu sudbinu doživjelo je i podvelebitsko primorje koje se pruža od Senja preko Starigrada, Jablanca, Baga na Gornji i Starigrad ... Selili su (otuda) i plemeniti rodovi, kojih je između Une i Velebita bilo razmjerno mnogo, a isto tako i stari kmetovi...« (isp. Stjepan Pavičić, *Prilozi nepoznatoj prošlosti grada Senja i okolice. I. Seljenja sa zemljišta oko Senja u godinama 1522–1526*, Senjski zbornik II, Senj 1966, 310–384). Prema podacima što ih donosi M. Sanudo (u *Diarii*) razabire se isto stanje i u drugim hrvatskim krajevima, Tako mletački providur D. Capello, god. 1521, izvješćuje Signoriju o tome kako su Turci, od 1462. pa do kraja 1520. god., samo sa šibenskog područja odveli u roblje 70.000 ljudi. U istom je tom razdoblju s područja oko Slunja, Bihaća, Brinja, Modruše, Senja i Vinodola odvedeno oko 60.000 ljudi (ne kazuje se ništa o iseljavanju). Strahotan je, po iznesenoj relaciji, podatak što ga zadarski knez G. Moro daje u izvještaju iz god. 1524. prema kojem je stanovništvo na zadarskom području od 60.000 ljudi spalo na svega 5.500. (isp. Šime Ljubić, *Ogledalo književne povijesti jugoslavjanske II*, Rijeka 1869, 123). Posve je jasno kakve su posljedice takvih okolnosti za daljnji razvoj knjige, kulture, obrazovanja ... (U jednoj molbi upućenoj duždu, 1540, fra Šimun Klimantović, tada starješina glavotočkog samostana spominje npr. da su glavotočki redovnici većim dijelom, njih 19, *izbjegli iz Zadra i Šibenika* pred Turcima, a poznaju samo slavenski obred – *...non saper celebrar in altro linguasso*.) Prekinut je kontinuitet napredovanja, nestaje svega što je bilo supstratom duhovnog uspona na tim glagoljaškim prostorima. Cijela mletačka Dalmacija imala je npr. u vrijeme Valierove apoštolske vizitacije oko 60.000 stanovnika.

je dijelio sa svojom pastvom više nego teške uvjete života na razorenoj, spaljenoj, devastiranoj zemlji⁵⁷, govori dovoljno i samo nekoliko izvoda iz zapisnika Valierove (god. 1579) i Priulove (god. 1602/3) apostolske vizitacije. Tako A. Valier (biskup Verone i, kasnije, kardinal), opisujući stanje crkve u Biogradu (koji je – kao i ostala naselja na ovom području – u turskoj provali god. 1570. ostao bez stanovnika) konstatira: »Status Ecclesiae est in ruinis, nuper reparata asseribus, tecta cum palea loco tegularum. Imber penetrat in capella maiore.« Svećenik, ovdje, od knjiga ima samo *Vitam sanct. Patrum*, a *Manipulum curatorum* (očito senjsko izdanje), oteli su mu Turci (»ablatum ab Turcis«).⁵⁸ Za Sv. Filip i Jakov, vizitator M. Priul (biskup Vicenze), 24 godine kasnije, bilježi npr.: »Ante bellum cum Turcis erat satis ampla et bene disposita et plures incolae habitabant dictam contradam, sed fuit destructa ecclesia et contrada, et nunc de novo incipit habitari.« I tako je to bilo gotovo svugdje: nestajao je u ratnim metežima jedan svijet sa svojim vrijednostima i tek pojedinci ostaju kao čuvari tradicije. Ima stoga neke posebne sugestivnosti u shvaćanju svoga položaja i poštivanju svojih obveza prema ljudima s kojima živi u riječima popa Nikole Rupanića, župnika iz Turnja, koji na Priulovo pitanje o stanju u župi odgovara da su njegovi župljani »poveri Morlacchi calati di Morlachia a questo paese per liberarsi della tirrania dei Turchi, li quali sono poverissimi et habitano in queste case di paglia. Administro li santissimi sacramenti con ogni diligentia et ho il mio rituale Illirico, che mi insegna ogni cosa.«⁵⁹ Teško je od ovih jednostavnih riječi naći bolje objašnjenje psihologije glagoljaštva, svega onoga

⁵⁷ Iako teško, nešto je bolje, ipak, bilo stanje (isp. npr. knjigu M. Bolonića cit. u bilj. 51) na područjima sigurnijim od pohoda turskih martoloza – 'četara' (kako ih je narod nazvao). No tu bi opet dolazilo do iznimno visoke koncentracije glagoljaškog klera. Karakterističan je u tom pogledu primjer Krka koji u 16. st. postaje 'refugium glagolitarum'. U *II Vrbničkom misalu* na f. 281. dolazi npr. bilješka »1532 ... miseca novembra. Va to vrime bi Vrbnici redovniki mis'niki 41 ki misu služahu...«; u *I Vrbničkom brevijaru*, na f. 190 zabilježeno je »1549... i biše redovniki to leto Vrbnici domaćih 42...« (1471, bilo ih je npr. 15). A Vrbnik je, prema arhivskim podacima, god. 1527. imao 835 stanovnika. Znači da je na svakih 20 stanovnika dolazio jedan svećenik. Relativna sigurnost i velik broj glagoljaša vičnih pisanju i knjizi nisu, međutim, ni ovdje na Krku ili negdje drugdje, mogli u 16. st. više biti poticajem za eventualni procvat duhovnog stvaralaštva na razini nekadašnjih smjeranja, ambicija i ostvarenja.

⁵⁸ Valierov navod, iz rasprave: Amos Rube Filipi, *Biogradsko-vransko primorje u doba mletačko – turskih ratova*, Povijest Vrane, Institut JAZU Zadar, Zadar 1971, 503-596 (isp. bilj. 269).

⁵⁹ Isp. Karlo Horvat, *Glagolaši u Dalmaciji početkom 17. vijeka tj. godine 1602-1603*, Starine 33, JAZU Zagreb 1911, 537-564 (objelodanjeni izvodi iz izvještaja Priulove vizitacije). Za dalmatinsko glagoljaštvo u 17. st. v. i Milan Rešetar, *Die dalmatinischen Glagoliten im XVII. Jahrhundert*, Archiv für slavische Philologie 32, Berlin 1911, 468-474. Rešetar objavljuje, uz svoj komentar, prijevod 14. glave (»de clero illyrico«) zaključka splitskog sinoda održanog, za nadbiskupa S. Cosmija, 9-11. ožujka 1688. Isp. o tome i raspravu Vladimira Mošina, *Poljičke konstitucije iz 1620. i 1688. godine*, Radovi Staroslavenskog instituta 1, Zagreb 1952.

što mu je i bez službene crkvenopravne organiziranosti, bez vlastite više hijerarhije (s izuzetkom senjske), omogućavalo milenijsko trajanje.^{59a}

Valierov 'visitator foraneus', A. Randolus dajući u svom izvještaju kratku opću ocjenu profesionalne osposobljenosti i životnih uvjeta glagoljaškog klera u nekim župama zadarskog otočja bilježi da se pored svojih pastoralnih obveza tamošnji glagoljaši bave težačkim poslovima i, naročito, ribarenjem. Ovdje, kao i na drugim dijelovima glagoljaškog područja⁶⁰ od 16. do 18. stoljeća, oni su bili prisiljeni na to da bi – s minimalnim prihodima, bez beneficija⁶¹ – osigurali opstanak. Kao ilustracija sumorne realnosti tog opstojanja može poslužiti npr. podatak da je »Nadbiskup Parzago ... god. 1681. župljane Turnja i Filipjakova pitao da li njihovi svećenici nose

^{59a} Indikativna je za ocjenu obrazovnih mogućnosti znatnog dijela glagoljaša u 17. stoljeću, (osobito na kopnenom prostoru sjeverne i srednje Dalmacije), u nesretnim okolnostima ratnih sukoba Venecije i Turaka, neprekidnih lokalnih četovanja i neimaštine, poruka jedne bilješke petrčanskog kapelana Bare Pifrovića zabilježene u glagoljskoj matici krštenih (za razdoblje od 1614. do 1655). Iskreno i neposredno, kako to obično biva u ovakvim zapisima, govori on o svom učenju 'knjige' (pisma): »*Ja don Bare Pifrovića to pisah krvaski, ćurilicu, latinski, a ne umim naprav jezik latinski kad nisam nikad na skuli bijo, ni pri popu ni pri fratra, ni pri žaknu, nego zafaleći gospodu Bogu Stvoritelju momu, ki mi zaja dan, da sam u moga oca kući sideći tri knjige naučija, zašto to duša moja željaše da umim...*« Ima u toj spontanjoj ispovijedi skromnog glagoljaškog samouka (dojmljivijoj od sličnih bilješki fra Šimuna Klimantovića ili fra Šimuna Glavića iz 16. stoljeća) neke izrazite individualnosti, duhovne snage izražene u nastojanju da se nauči (»...*zašto to duša moja željaše...*«), ne jedna, nego sve tri 'knjige'. Takvi su ljudi i mogli, uostalom, opstati kao jedini 'meštri' svoje pastve, puka čijim su duhovnicima bili. Drugoga nikoga tko bi mogao 'prosvjećati plku t'mu' u tim teškim vremenima među narodom nije bilo. Simbolički, don Bare će zabilježiti riječ *Amen* na sve tri 'knjige' koje je naučio: *glagoljicom, bosančicom (hrvatskom ćirilicom) i latinicom*. Zanimljivo je da je to isto učinio Grobničanin Gašpar Vnučić na jednom mjestu u svom rukopisnom molitveniku godine 1568. (tekst Pifrovićeve bilješke donosi A. R. Filipi u nav. dj. str. 538).

⁶⁰ Za ta područja isp. moju studiju navedenu u bilj. 51.

⁶¹ Podaci izvještaja Valierove (1579) i Priulove (1602/3) vizitacije govore o poraznom materijalnom položaju dalmatinskog glagoljaškog klera tijekom 16. i 17. stoljeća. S temelja tih podataka, A. R. Filipi, za seoske župnike na području zadarske nadbiskupije i ninske biskupije, piše da se župnički prihod sastojao od 1/3 desetine, a kapelanski (ako je kapelan bio podređen župniku) 1/9 desetine. Izraženo u dukatima to je izgledalo ovako: »Sukošanski župnik je g. 1579 imao svega oko 24 dukata godišnje, turanjski 15, a biogradski jedva 20, dok je g. 1603. (nap. E. H.) kapelan Bibinja imao 25 dukata, župnik Turnja 40, onaj u Biogradu 20 dukata godišnje, a onaj u Sukošanu 16 kvarata žita i 1 bačvu vina« (isp. nav. dj., 586). Bili su to zaista ispotprosječni prihodi što se vidi najbolje iz usporedbe s prihodima mletačkih službenika »... le paghe degli impiegati Veneti in Dalmazia, cioè dei conti delle città, dei comandanti militari, dei camerlenghi ecc., ammontavano in genere a 10 e fino a 30 ducati *al mese*, come veniamo a sapere da una relazione del 1580.« (isp. I. Vitezić, nav. dj., 35; odnos prosjekâ navedenih iznosa bio bi oko 1 : 10 u korist pripadnika administracije Serenissime). Svakako stoji za drugu polovicu 16. stoljeća, činjenica da »In Dalmazia, come pure in Istria, il clero e estremamente povero, riferisce il Valier al doge nel suo noto memoriale...« (isp. I. Vitezić, nav. dj., 30).

talar (reverendu) i da li celebriraju obuveni... Odgovor je bio afirmativan, ali se ipak vidi da su neki njegovi glagoljaši prije toga celebrirali bosu. Inače ne bi pitao...⁶² Bili su siromašni i bosu, ali im njihova, tradicionalno čvrsta etika, moralna načela, svijest o tome da je »*Džlan ... redovnik čestokrat tmačiti pred' plkom' sveto evanĝelie božie i ina svetaē pisaniē i na poznanie pravdi i života...*« nisu dozvoljavali zapuštanje dužnosti, degradaciju poziva.⁶³ Činjenica je, zaista, (potvrđuju je beziznimno tajni izvještaji spomenutih vizitacija)⁶⁴ da opća moralna dekadansa koja je tijekom 15/16. st. vladala crkvom u Evropi – i koja se odrazila među dalmatinskim gradskim klerom – nije nikada zahvatila seoski, glagoljaški kler.⁶⁵ Rezultati strogih ispitivanja, poznavanja crkvene discipline⁶⁶, moralne i profesionalne podobnosti, svakog od ispitanih glagoljaša formulirani su (uz zanemarive iznimke)

⁶² Isp. Amos Rube Filipi, *nav. dj.*, 587.

⁶³ Tradicionalno je shvaćanje glagoljaša o sebi kao 'djelatnom duhovništvu', kao funkciji svoje životne, društvene sredine, o imperativu vjersko-prosvjetnog djelovanja u puku. Svjedoči o takvu stavu npr. i motto ovom radu kao i niz sličnih upozorenja *brat'i* u zborničkim tekstovima, poput: »*Ako pop' ... ne uči plka on' kriv' bude*«, »*Da mogut' (popovi, nap. E. H.) dĝlo stvoriti i knigi pisati i knigi vĝzati sebi i družem' za naēm*«, »*da uĝet' se (popovi, nap. E. H.) moć'no knig'*«, »*I takoe imiite va dne i v noći duhovnoi riĝi nastoēti onih' eže na vas dostoe*«, »*O gore onim' popom' ki ne uĝe plka*«, »*I togo bog hoĝe ot popov' da se svetovni ljudi uĝe ot nih dobrim' obrazom*« (sve iz članaka *Petrisova zbornika* od god. 1468), »*Sie knige esu uĝinene veĝe skozi priprošĝih* (za puk, nap. E. H.) *nego za kavĝenake* (svećenike kavka = tonsura, nap. E. H. – ovaj je citat iz *Koluniĝeva zbornika* od god. 1486).

Kao jedna od izrazitih odrednica glagoljaške duhovnosti, svjetonazora, takva je usmjerenost oĝito korespondentna s naznakama duhovniĝkog poziva i poslanja kakve se sreću u Pavlovim *Poslanicama Solunjanima* (I/2, 3–10 i II/3, 7–9) ili *Efežanima* (4, 9–13). Isp. »*Ta sjeĝate se, braĝo, našega truda i umora! Radili smo noĝ i dan da nikomu od vas ne padnemo na teret dok smo vam propovijedali Radosnu vijest Božju*. Vi ste skupa s Bogom svjedoci kako smo se sveto, pravedno i besprijeĝorno vladali prema vama vjernicima.« (Sol. I/2, 9–10) ili »...!Nismo medu vama ljenĝarili niti smo badava jeli iĝiji kruh, Naprotiv, radili smo trudno i umorno... da vam sami sebe damo za primjer...« (Sol. II/3, 7–9). Valja upozoriti da su upravo parafraze dijelova teksta, citati – ili varijacije na temu citata – iz Pavlovih *Poslanica*, pozivanje na njegove misli, ĝesto dio sadrŝaja ili motivacija ĝlancima i propovijedima glagoljaških zbornika (ĝlanci ĝesto poĝinju npr.: *Sveti apostol Paval uĝi* (dolazi i kajkavska varijanta: *vuĝi*) *nas* ili *Sveti Paval govori* i sl. *Poslanicom Efežanima*, biskup Šimun Koŝiĝiĝ – Benja poĝinje uvod u nabranje 13 'kriposti' »bitiē redovniĝkoga« (god. 1531, *Od bitiē redovniĝkoga kniŝice*) gdje se, medu svojstvima duhovniĝkog ŝivota i ponašanja navodi obveza popova »*da budet' uĝitel*«, »razuman«, »ĝist« itd.

⁶⁴ Pisani kompetentno, sa svom strogošĝu. A. Valier je imao ĝak 13 suradnika – uglednih talijanskih prelata, teologa, doktora 'utriusque iuris' egzaminatora, apostolskih notara i proto-notara.

⁶⁵ Isp. Ivan Viteziĝ, *nav. dj.*, 29.

⁶⁶ Ta su ispitivanja uključivala traŝenje mišljenja pretpostavljenih o pojedinom duhovnom licu, zatim izjave drugih svećenika o njemu i, konaĝno, obavijesti dobivene od vjerodostojnih osoba (*'personis fide dignis'*) iz redova njegove pastve.

redovito u zapisnicima vrlo afirmativno: »*in ecclesiastica doctrina non rudis, et optima vitae*«, »*vir magnae caritatis et optimaе famaе*«, »*vir maxime probus*«, »*satis litteris exultus et maxime idoneus ad animarum curam*«⁶⁷, »*Fuit per interpretem diligenter examinatus et satis idoneus expertus*«, »*Sono sacerdoti Illyrici di bonissima vita che sino ad hora non hanno datto alcuno scandalo*«, »*curatus est probae vitae, conditionis et famaе*«, »*de vita vero curati habita optima informatio*« itd.⁶⁸

Kada je riječ o moralnoj disciplini, relevantan je, svakako, podatak da se tijekom Valierove vizitacije na oko 400 svećenika obuhvaćenih njome, vodio 21 postupak (uglavnom) protiv inkontinencije, suložništva (ali i nekih drugih prekršaja), od čega se samo *jedan* odnosio na seoskog glagoljaša, kapelana, a svi ostali na gradski kler.⁶⁹

Opća dekadansa, u ozračju turskih provala, pučkih nezadovoljstava i buna, mletačko-austrijskih sukoba nije u vremenu od 16. do 18. stoljeća mimoišla, dako, ni rubni istarski glagoljaški prostor. Iako je, razumljivo, i ovdje vjerojatno bilo stanovitih diferencijacija, ipak se kao karakterističan, u određenoj mjeri, može uzeti primjer postupnog nazadovanja glagoljaštva u malenoj pićanskoj biskupiji (12 župa i 6 kapelanija) smještenoj na austrijskom i mletačkom posjedu (župa Grimalda) »u brdovitom dijelu Istre, na granici rimskih agera Labina, Poreča, Motovuna i Buzeta... (koja) je... stoljećima odolijevala, vladarima, ekonomskom rastu i opadanju, mukotrпно čuvajući glagoljicu i glagoljanje do končanog ukinuća. Dapače je glagoljica nadživjela samu biskupiju, jer je posljednji svećenik-glagoljaš umro u Grimaldi 1849. godine.«⁷⁰ Iz relacija pićanskih biskupa u vatikanskom tajnom arhivu, o kojima instruktivno, s mnogo zanimljivih podataka i vlastitih komentara piše I. Grah, razvidan je pored ostalog i društveno-gospodarski i kulturni položaj glagoljaša na području njihove biskupije od god. 1589. pa sve do njena ukinuća god. 1788. Pažnje je vrijedna dijakronija odnosa prema glagoljaštvu, njegovoj knjizi i slavenskoj liturgiji kako je vidimo iz tih relacija. Tako biskup J. Reitgartler (1589) piše da se u svim župama — osim Pićana i Gračišća — glagolja i da je pastva zadovoljna slavenskim obredom. U njegovu drugom izvještaju (1593) govori se već o glagoljaškim svećenicima koji su, doduše, u većini no koji su »*linguae latinae prorsus ignari*«. God.

⁶⁷ Ocjene iz Valierova izvještaja.

⁶⁸ Ocjene iz Priulova izvještaja.

⁶⁹ Isp. Ivan Vitezić, *nav. dj.*, 30-31.

⁷⁰ Ivan Grah, *Izvjestaji pićanskih biskupa Svetoj stolici (1589-1780)*, Croatica Christiana Periodica 6/IV, Zagreb 1980, 1-25.

1594. održan je u Pićnu biskupski sinod čijim je konstitucijama, konačno, (čl. 5) oštro zabranjeno da upotrebljavaju »missalia et brevaria antiqua« (tj. glagoljske kodekse) koje valja spaliti ili predati biskupu (»aut comburantur, aut ad nos diferantur«). I to se događa u biskupiji, gdje je u 15. stoljeću, u vremenu punog uspona glagoljaštva, djelovao pop Petar Fraščić, iz Lindara, pisac jedinstvenog u glagoljaškoj tradiciji *Psaltira* s 'tљkom'. Kakvu su politiku ti biskupi – stranci⁷¹ vodili prema glagoljašima, vidi se iz izvještaja biskupa A. Zare, koji u svojoj relaciji navodi i ovaj podatak »Sacerdotes omnes quasi, Petinensibus (Pićanskih, E. H.) exceptis, *Illyrico idiomate Sacrum in meo primo adventu celebrabant, iam fere omnes Latino*«. Upozorava i na svoju odluku da u svete redove neće biti više promoviran niti jedan koji ne bude znao latinski. Daljnje potiskivanje slavenskog obreda potvrđuje i relacija biskupa P. Coroninija (iz god. 1628), u kojoj se govori o općem siromaštvu, bijednim biskupskim (oko 100 dukata) i kanoničkim (30 dukata) godišnjim prihodima (kakvi su onda tek bili prihodi klera po župama!?), a spominje se izričito podatak da se svi župnici služe latinskim jezikom osim trojice (i biskupova pomoćnika, koji napuštaju latinski i vraćaju se crkvenoslavenskom obredu, pa, po mišljenju I. Graha »Ovaj do sada nepoznat podatak svjedoči da nije išlo baš glatko s potiskivanjem i ukidanjem staroslavenskog bogoslužja u Pićanskoj biskupiji.«⁷² U relaciji biskupa F. Vaccana (god. 1656) govori se pored ostalog i o nekadašnjem bogatstvu biskupije (20 kanoničkih prebenda) i o sadašnjem sveopćem siromaštvu koje ne dopušta školovanje duhovnika. Odnos prema lokalnom elementu i tradiciji vidljiv je iz podatka prema kojem se biskup morao stidjeti pred strancima kada dva kanonika pjevaju korale »more rusticano«. Kao i svugdje tada, seoski se kler mora zbog bijede i nedostatka prihoda baviti servilnim poslovima da bi opstao, pa biskupov opis života i izgleda tog svećenstva odgovara onom što se čita u Valierovim, Priulovim i drugim izvještajima. Ti svećenici »...miseram vitam ducentes, nam plerique personaliter terram fodere, vineas elaborare, et similia rusticana opera exercere debent; et hinc ferme omnes sine ulla Status Sacerdotalis decencia, sine collari, sine pallio, sine

⁷¹ Bilo je i iznimaka (motiviranih raznim razlozima). Potkraj 16. stoljeća porečki je biskup C. de Nores npr. zaštitnik glagoljice u svojoj biskupiji (isp. I. Graha, *nav. dj.*, 19, bilj. 4). Krčki biskup, dominikanac, fra Albert Dujmić de Gliricis (1550–1564) zastupao je, na tridentinskom koncilu mišljenje da ne bi trebalo prihvatiti odluku o isključivoj uporabi latinskog jezika u crkvi. Imao je, očigledno, razumijevanja za glagoljaštvo, htio je štoviše otvoriti glagoljaško sjemenište, ali Vj. Štefanić misli da ga je, jednim dijelom, u toj brizi vodila i želja da spriječi približavanje glagoljaša protestantizmu. Ipak, bez obzira na pobude, štitio je svoj glagoljaški kler i, moguće »na njegovu pobudu, izdaje omišaljski župnik Nikola Brozić novo izdanje glagoljskog brevijara god. 1561.« (Vj. Štefanić, *Knjige krčkih glagoljaša u XVI stoljeću*; v. ovdje bilj. 74).

⁷² *Ibid.*, 19, bilj. 4.

pileo, sed biretum croaticum... totique laceri incedentes, rustici potius quam Sacerdotes...» Posve je jasno kakva je duhovna djelatnost mogla rasti na podlozi ovakva materijalno degradiranog življenja.

Novovjek je nastavak života glagoljaštva i njegove knjige (od polovice 16. do početka 19. stoljeća) kao što se vidi, razdoblje postupnog silaska, vrijeme u kojem se ne dešava ništa nova, ništa što bi značilo povratak nekadašnje kreativnosti. Književni je rad zamro (prepisuju se uglavnom srednjovjekovni tekstovi ili se prevođe zbornici propovijedi, liturgijski direktoriji, katehetički i moralnoteološki priručnici i sl.). Propagandina rusifikacija u 17. i 18. stoljeću – bez obzira na dobre namjere (napose one Paštrića, Karamana i Zmajevića) – samo je »pospješila propadanje glagoljskog pisma i pismenosti kod Hrvata« (Vj. Štefanić)⁷³ kao i pojava 'šćaveta'⁷⁴, a glagoljska se (orto)grafijska tradicija sporadički degradira pod utjecajem latinice (naročito u rukopisima 17. i 18. stoljeća pisanim na području sjeverne Dalmacije). Osiromašeni glagoljaški pučki kler – koji još potkraj 16. i u početku 17. stoljeća nije zaostajao za gradskim, latinskim – u pogledu potrebnog teološkog,

⁷³ Vjekoslav Štefanić, *Nazivi glagoljskog pisma*, Slovo 25-26, Zagreb 1976, 64.

⁷⁴ U odnosu prema 'šćavetu' i uopće prema uporabi latinice – 'slov šćavetanskih' – bilo je u glagoljaškoj sredini (u 18. stoljeću) oprečnih mišljenja. Tako npr. Ivan Kraljić, krčki glagoljaš i pisac (rusificiranog) crkvenoslavensko-latinsko-hrvatskog rječnika (koji je ostao u rukopisu), izričito kaže (god. 1754) »Bil bih reći harvatske slovima šćavetanskimi pisal ali sudil sam mnogim mučno biti rukopis štiti takov« (isp. Vjekoslav Štefanić, *Ivan Kraljić i njegov glagoljski rječnik*, Građa za povijest književnosti hrvatske 15, JAZU Zagreb 1940, 151-181). Bila je to već tada, ipak, sudbina glagoljice koja prilazi svom svršetku u živoj uporabi. U 17. – a još više u 18. – stoljeću glagoljaški je »pop na koncu ipak morao da uči latinsku knjigu. Svoju je glagoljsku isprva ostavio samo za crkvenu upotrebu, ali s vremenom on je bolje poznao latinsku nego li svoju glagoljsku knjigu pa je postao sklon da napusti glagoljsku knjigu i u crkvi te da je zamijeni latinskom«. (Vjekoslav Štefanić, *Knjige krčkih glagoljaša u XVI stoljeću*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 15, sv. 1-2, Beograd 1935, 1-32. Zanimljivo je u Štefanićevim katalogima Akademijine glagolitike (napose u II knjizi) pratiti kako neki glagoljaški župnici u praktičnoj uporabi: u matricama rođenih, vjenčanih, umrlih, prelaze postupno tijekom kasnog 17. i u 18. stoljeću na latinicu, pa onda i na latinski (a ponekad i talijanski) jezik. Slično je i u bratovštinskim registrima, zemljišnim knjigama i sl. (gdje je mletačka uprava inzistirala na talijanskom jeziku). Ipak, bilo je inteligentnih glagoljaških 'pisaca' koji su osjećali prednosti glagoljskog grafijskog sustava kao medija za svoj jezik. Tridesetak godina prije Kraljića, fra Marko Kuzmić-Zadranin, u svom velikom zborniku (iz god. 1724-1725, ff. 613) crkvenih govora, katekizamskih i pastoralno-teoloških tekstova koji je, očito, pripremio za tisak (kao udžbenik za glagoljaški podmladak i priručnik »za parokijane«), piše suprotno od Kraljića kako su ta njegova »Govorenja duhovna... vele potrebna u našem harvatskom ali slovinskom jeziku i hotih ga ispisati u svojoj vlastiti jezik materinski i slovni slovinskimi zašto slovni šćavetanskimi mnoge riči ne mogu se vele dobro ispraviti kako slovinskimi... kako rekosmo mi Harvati imamo veće slovov, a to, 32 od kojih tri postavljenu (tu umj. o) u broi ...«. Kao da Hrabrova teza o prednostima slavenske azbuke i teškoćama pisanja »rimskami i grčbškymi pismeny ... bez ņ ustroenia« izravno odzvanja u ovom razmišljanju!

liturgičkog znanja, upućenosti u svećeništvo i administriranje sakramenata⁷⁵ u 17. i – još više – u 18. stoljeću nije mogao ići u korak sa zahtjevima obnovljene univerzalne evropske katoličke duhovnosti (u kojoj je bio nezamisliv svećenik koji ne zna latinski), stjecati u Italiji teološku i opću naobrazbu. Zaostajanje u tom pogledu tada postaje činjenicom.

Međutim, i u tom razdoblju opadanja stvaralačkih snaga i zaostajanja, često u krajnje nepovoljnim okolnostima, novovjeko je glagoljaštvo neprijepornim moralnim dignitetom i dokazanom osposobljenošću za duhovničko zvanje⁷⁶ znalo do početka 19. stoljeća sačuvati sve ono što ga je stoljećima određivalo kao entitet sudbinski srastao s duhovnom opstojnošću našega narodnog bića. U svijesti glagoljaša 18. stoljeća – iz završne faze, dakle – živo je i neizbljedjelo saznanje o veličini tradicije čiji je on dionik i baštinik, o jedinstvenom pravu 'slovinskog', 'materinskog' jezika u liturgiji zapadne crkve za što je zaslužan »slavni Erolim« (*»protetur od Dalmacije«, »zaštitel i dika jazika hervaskoga«, »dika slovinskoga jezika«* u interpretaciji naših glagoljaša 17/18. stoljeća)⁷⁷ koji »mnoga reče, mnoga pisa i mnoga učini a navlastito materinskim jezikom misa i brvija i još nike druge upisa knige s kimi prosvitli i proslavi i odiči i obogati i uzvisi jezik svoj slovinski u kom ili s kim a ne z drugim izvan dijaškoga crkva katuličaska dopušća misnikom služiti i božastvena ponavlati ofi-

⁷⁵ Za većinu glagoljaških duhovnika u vrijeme Valierove vizitacije, Vitezić konstatira da nisu poznavali latinski i dodaje *»Però anche i sacerdoti di lingua latina poco conoscevano il latino. Tale situazioni troviamo non solo in Dalmazia ma pure in altri paesi ... in Italia ...«* (nav. dj., 23). O neznanju latinskog jezika i nepoznavanju temeljnih elemenata potrebnih za normalno vršenje svećeničkih dužnosti kod latinskog klera na Zapadu (u Italiji, Francuskoj) isp. opširnu bilješku 146 (str. 203–204) u mojoj, već navedenoj, raspravi (v. bilj. 52) *Društveni i gospodarski okviri...* O općenito ravnopravnom odnosu glagoljaškog i latinskog klera do poč. 17. st. v. napomene u radu Vjekoslava Štefanića, *Ivan Kraljić i njegov glagoljaški rječnik*, 151 i 178. (i bilj. 1). Iz svega što danas znamo očito je da su glagoljaši do u 16. stoljeće imali na raspolaganju repertoar neliturgijskih tekstova koji im je – uz bogatu liturgijsku knjigu – osiguravao teološko i opće obrazovanje, pružao liturgička znanja, osposobljavao ih za katehitičko i, uopće, pastori-zacijsko djelovanje barem na istoj (ako ne i na višoj) razini s nižim latinskim gradskim klerom u nas. Franjo Trogrančić u svojoj knjizi *Letteratura medioevale degli Slavi meridionali* (Rim 1950), koja se kao pokušaj svojevrstne sinteze – na crti davne Murkove metodološke koncepcije – ne može smatrati, u cjelini, uspjelim prikazom (i za koju je, inače, karakteristično neshvaćanje osobitosti hrvatske srednjovjekovne jezično-književne dijakronije) upozorava na tu činjenicu točnom tvrdnjom: *»E vero che anche il clero latino si trovava allora stesso livello culturale (s glagoljašima, nap. E. H.) con la differenza che gli mancava quell' entusiasmo e quello zelo che caratterizzava i »glagoljaši« nei loro servizi pastorali; però aveva alle spalle l'appoggio delle autorità laiche e religiose, appoggio che si negava ai »glagoljaši«* (nav. dj., 179, podvukao E. H.). U 17. i napose 18. stoljeću stanje se tih odnosa osjetno mijenja u korist latinskog klera.

⁷⁶ Ali s predznakom slavenske tradicije, što je latinocentrički osporavatelji iz redova stranih upravljača, visokog klera i gradskog plemstva nisu shvaćali ni uvažavali.

⁷⁷ Isp. rkp. JAZU: *IVb 14* (prilog III) s početka 18. stoljeća, *IVa 67* (17/18. stoljeće) i *VII 34* (1735–1740).

cija...«⁷⁸ Glagoljaški identitet do kraja je virtualan u čuvanju svog slavenskog liturgijskojezičnog identiteta, dosljedan u odbijanju integracije u tuđu, latinsku, romansku sferu.

✓ I kada Ivan Broz god. 1866. patetički, u nacionalnoromantičkom zanosu, piše kako glagoljsku knjigu valja poštovati jer je »ona bila svagda za preveliki dio naroda hrvatskoga vjerna branilica narodnosti, gojiteljica ponosa narodnoga, čuvarica svijesti narodne«⁷⁹, onda je to povijesna istina, ali, na žalost, iza takvih deklarativnih pohvala — nije ni tada, a niti, kroz dugo vrijeme, kasnije — u našoj filologiji stajao napor da se istraživanjem odgovori na neriješena pitanja o tvorcima te knjige — za koje redovito saznajemo samo da su bili siromašni i 'da su puno zaostajali'.

Temeljeći svoje viđenje glagoljštva na D. Farlatiju ili Š. Ljubiću (a ne na kritičkoj raščlambi Kukuljevićevih *Acta croatica*, npr.) naša je filologija, svojedobno, metodološki neprimjereno konstruirala jednu mitologiziranu fikciju tog fenomena. Pri tome »Predodžba o siromaštvu i kulturnoj zaostalosti glagoljaša, stvarana na osnovi citiranih činjenica i situacija karakterističnih za period nazadovanja u 16, 17. i 18. st. nekritički je ... prenijeta u znanstvenu literaturu 19. i 20. st. kao opća značajka, predstavljajući 'ductus generalis' gotovo svake rasprave o djelatnosti glagoljskog kulturnog kruga. Zbog ovakve generalizacije jednog relativno kasnog stanja, koje je *neopravdano proglašeno tipičnim*, postupno je formirana iskrivljena slika i onog razdoblja u historiji glagoljštva (12-16. st.) kada je ono predstavljalo značajan gospodarski i duhovni potencijal na jednom dijelu našeg nacionalnog teritorija«.⁸⁰

II

U tekstu što je — poput ovoga — zamišljen kao opći okvir raspravljanju znanstvenog skupa o pojedinim pitanjima vezanim uz pojavu hrvatskoglagoljskog *Prvotiska* i glagoljskog tiskarstva u cjelini, nemoguće je, dakako, zbog širine zahvaćene tematike, postići željenu oštrinu u ocrtavanju i eksplikaciji detalja nekih činjenica i procesa. Pružen je, ipak, stanovit *nacrt cjeline* uvjeta i činitelja čije je međudjelovanje razvoj privelo tome da je hrvatska sredina, njena kultura bila u stanju tako rano i tako uspješno — i u europskim relacijama — odgovoriti na izazov medija koji će izmijeniti duhovno lice

⁷⁸ Isp. f. 30v rkp. *JAZU IVa 67 (Legenda o sv. Jeronimu)*. Tekst jeronimske legende iz ovog zbornika propovijedi (zadarsko područje?) u kojem dolaze i prijepisi tekstova *srednjovjekovne fabularne proze* (apokrifi, hagiografske legende — produžetak kontinuiteta tradicionalnih žanrova u 18. stoljeće) izdao je Rudolf Strohal (u *Vjesniku Zemaljskog arkiva XV* i u knjizi *Stare hrvatske apokrifne priče i legende*, Bjelovar 1917, 76-78).

⁷⁹ *Crtice iz hrvatske književnosti I*, MH, Zagreb 1886, 98.

⁸⁰ Eduard Hercigonja, *Društveni i gospodarski okviri...*, 100.

svijeta. Kako je razmatranje ovih uvjeta i okolnosti, relevantnih za genezu glagoljaškog tiskarstva, popraćeno prikazom bitnih prosudbenih naznaka koje karakteriziraju – kroz čitavo jedno stoljeće – odnos naše znanosti prema glagoljaštvu kao društveno-povijesnom i kulturnom fenomenu, prema njezovoj knjizi i ideološkoj determiniranosti (glagolizam), razvidno je da – uprkos tome što su u proteklih tridesetak godina mnoge stvari u medievističkim istraživanjima pokrenute s mrtve točke – ipak, još uvijek nije sustavnom obradom opovrgnuta točnost tvrdnje Vj. Štefanića iz početka 50-ih godina: »Naše su stare štampane knjige vrlo slabo proučene.«⁸¹ Za dinamiku istraživanja onih, kulturno- i književnohistorijski, toliko važnih 78 godina: od *Prvotiska* 1483. do Brozićeva *Brevijara* (1561)⁸², indikativna je činjenica da, točno dva desetljeća nakon Štefanićeva navoda, jedan drugi istraživač glagoljaškog tiskarstva, A. Nazor, opetovano (i s punim pravom) upozorava na to kako tu pojavu »znanost još nije dovoljno istražila i ocijenila.«⁸³ Od god. 1971. kada je izrečen ovaj sud izdano je ipak 6 pretisaka iz niza od 19 (20)⁸⁴ danas poznatih naslova, otisnutih u prethodno spomenutom razdoblju.⁸⁵ U najnovije vrijeme (1983) izdane su Kožiči-

⁸¹ Isp. *Jedna hrvatskoglagoljska inkunabula iz god. 1491.*, Rad JAZU 285, Zagreb 1951, 53-93.

⁸² *Brevijarom* omissijskog župnika Nikole Brozića (v. bilj. 71) *tisnutim u Veneciji god. 1561, prestaje, naime, samostalni glagoljaški tisak. Nastavit će se tek u 17. stoljeću, ali tada – slijedom zaključaka Tridentinuma – centraliziran u rukama rimske Propagande, s rusifikacijom jezika glagoljskih liturgijskih knjiga kao fatalnim – po posljedicama za hrvatsko glagoljaštvo – potezom (koji ni u kontekstu globalne kurijalne politike – nastojanja oko unije – nije donio očekivane rezultate).

Poznat je otpor krčkih glagoljaša prema rusificiranim Propagandinim izdanjima. Vj. Štefanić upozorava da su čak i u Senju koji je bio »središte glagoljaške biskupije... svećenici nakon rusifikacije knjiga bili počeli napuštati upotrebu glagoljskih knjiga« (*Nazivi glagoljskog pisma*, Slovo 25-26, Zagreb 1976, 66).

⁸³ Anica Nazor, *Kulturnopovijesno značenje izdanja glagoljske tiskare u Senju god. 1494-1508.*, Slovo 21, Zagreb 1971, 415-422.

⁸⁴ Ovdje se, naime, misli i na inkunabulu pod naslovom *Ispovid* (»ku e vsaki kršćin držan imiti i umiti i naučiti«) koju je 'složio' fra Matej Bošnjak – Zadranić, a otisnuta je 16. srpnja 1492. u Veneciji u oficini Pelegrinusa Pasqualibusa de Bononiensis. Sačuvan je samo čitav kolofon prepisan rukom na f. 95 r (s dijelom teksta) u rukopisnom *Tkonskom zborniku* s početka 16. stoljeća.

⁸⁵ *Misal 1483* (Liber-Mladost, Zagreb 1971), *Spovidb općena*, Senj 1496 (Senj 1979, kritički, s transliteracijom, priredila A. Nazor), *Korizmenakb*, Senj 1508 (Senj 1981), *Početnica*, Venecija 1527 (Zagreb 1983, s transliteracijom, priredio Josip Bratulić), *Početnica (Psaltir -bukvar)*, Rijeka 1530 (Zagreb 1976, s transkripcijom/transliteracijom, priredili A. Nazor, J. Tandarić), *Knjižice krsta*, Rijeka 1531 (kritički, s transliteracijom, priredila A. Nazor). Značenje ovih pretisaka (iza kojih će, nadamo se, uslijediti i drugi) za daljnja istraživanja postaje očitijim ako se uzme u obzir da su djela glagoljaškog nakladništva redovito sačuvana u vrlo malom broju primjeraka razasutih po domaćim i svjetskim bibliotekama. Neka su unikatni (uz to i fragmentarni, kao npr. prvotisak *Brevijara* 1491): *Spovidb općena*, *Od bitiē redovničkoga*, *Kožičićev Psaltir* (bukvar), a drugima se broj sačuvanih primjeraka kreće u rasponu od 2 do, maksimalnih, 15 (= Brozićev *Brevijar*).

ćeve *Knjižice od žitič rimskih arhierčov i cesarov* kao transliteracija u sklopu monografske studije mladoga njemačkog slaviste G. Tutschkea⁸⁶ koja uspješno, sintetski zahvaća jezičnu, ortografsku, tekstološkokritičku problematiku uz zanimljiva eksplicirana razmatranja o Kožičičevoj jezičnoj normi, njegovoj prevoditeljskoj tehnici, o *Žitijima* i njihovu latinskom predlošku⁸⁷ (a donosi i opći pregled glagoljaškog tiska 15/16. stoljeća, prikaz tipografskih značajki djela, rječnik i popis skraćenica). Pažnje je vrijedna kritička napomena autora čiji je rad, kronološki, među *posljednjim* tekstovima posvećenim glagoljaškom nakladništvu: »Die glagolitischen Druckereien und ihre Werke sind bisher in der Forschung kaum berücksichtigt worden, obwohl vor allem in Senj und in Rijeka eine Reihe interessanter Bücher erschienen ist. Auch mit kritischen Ausgaben und mit Faksimile – Ausgaben ist erst begonnen worden.«⁸⁸ Kada se, uz ovaj navod, doda da je to ujedno *prva* monografija takve vrsti u znanstvenoj literaturi o problemu (i kada se uzmu u obzir citirani zaključci Vj. Štefanića i A. Nazor), onda je jasno koliko se sporo napreduje s privođenjem u dovid istraživačkih interesa vrlo širokog obzora još neispitanih (ili tek načelih) tekstoloških, jezikoslovnih, stilističkih, (orto)grafijskih (i grafičkih) i književnopovijesnih pitanja s područja ranog hrvatskoglagoljskog tiska *kao cjeline*.⁸⁹ Imperativ je vremena, mijenjanje, suviše često površnog, odnosa prema toj baštini koja nas – makar i nastajala u jednom subbinski prevratnom trenutku naše povijesti – tako dostojno predstavlja u evropskom duhovnom ozračju 15. i 16. stoljeća. Nagovještaj je takve promjene, ipak, postupno uvođenje u recentna istraživanja glagoljaškog tiskarstva novih viđenja predmeta istraživanja, prilaženje s novih motrišta, s drugačijom metodološkom svijesti. Otpočelo je npr., umjesto isključivo filološko-povijesnog promišljanja problema, egzaktno istraživačko zahvaćanje u neka – prije 70-ih godina – nedodirnuta područja. Prišlo se tako npr. raščlambi grafije sa svrhom ispitivanja funkcioniranja inventara grafičkih znakova, utvrđivanja uporabne čestote pojedinih elemenata, mjernih karakteristika i odnosa, te usustav-

⁸⁶ Günther Tutschke, *Die glagolitische Druckerei von Rijeka und ihr historiographisches Werk Knjižice od žitič rimskih arhierčov i cesarov*, O. Sagner Vlg., München 1983, 9-373. Studija je nastala kao posljedak rada na doktorskoj disertaciji o tom djelu ranoga glagoljaškog tiska.

⁸⁷ To je – za *papinska Žitija* – prema nazivima G. Tutschkea, djelo Bartolomea Sacchia, zvanog Platina, *Liber de vita Christi ac omnium pontificum* (1479; ono predstavlja završnu redakciju ranijih tekstova tzv. *Liber pontificalis*).

⁸⁸ *Nav. dj.*, 9.

⁸⁹ Na području kulturnopovijesnog, genetsko-lokalizacijskog raspravljanja problemâ ranog tiskarstva radilo se (napose u svezi s *prvotiskom Misala*) više – i uz česte kontroverzice (J. Badalić, Vj. Štefanić, M. Bošnjak, A. Nazor, J. Tandarić, M. Pantelić, V. Putanec, Z. Kulundžić, A. Lisac i dr).

ljivanja spoznaja o genezi i primjeni nekih osobitih rješenja — npr. u tehnici kraćenja: prije svega lomljenih ligatura, pa onda načinâ titliranja, stalnih kratica (redovito bez title), nadmetnutih slovnih znakova i dr., a raspravlja se danas već i o pitanjima grafičke tehnologije u svezi s glagoljaškim tiskom.

Ovo, kao i ostala prethodno spomenuta egzaktna istraživačka usmjerenja — koja se ne iscrpljuju u filološko-povijesnim spekulacijama i pozivanjima na uvijek nepouzdan 'opći dojam' o stvarima, već polaze od *konkretnog problema u građi* — nedvojbeno će odlučno pripomoći tome da se u sferi glagoljske inkunabulistike, »razriješe mnoge nepoznanice.«⁹⁰ Uz uvjet, dakako, da takva istraživanja ne zamru na početnim rezultatima.

Prvotisak 1483. je 'signum temporis' srednjovjekovnog glagoljaštva, znak vitalnosti i optimizma koji ispunjava vrijeme njegova uspona. Repertorij ranog glagoljaškog nakladništva, ostvaren kroz nepunih osam desetljeća i po redosljedu objavljenih knjiga kao i po sadržajno-tematskim značajkama, daje za pravo pretpostavci o izdavačkoj djelatnosti osmišljenoj prema jedinstvenom iskustvu o *primarnim potre-*

⁹⁰ Ivan Bakmaz. Svojim radom *Prvo razdoblje hrvatskoglagoljskog tiska* (Slovo 31, Zagreb 1981, 104), posvećenim istraživanju grafije, Bakmaz je poticajno upozorio na neke mogućnosti 'razrješavanja nepoznanica' u sferi ranog glagoljskog tiska (kao što su to prije, na svoj način, učinili J. Tandarić, A. Nazor, M. Pantelić). Valja upozoriti na očitu aplikabilnost posljedaka istraživanja grafije glagoljskih tiskanih knjiga 15/16. stoljeća prema grafiji rukopisnih kodeksa npr. i u sferi jednog šireg, kulturološkog razmatranja pojave glagoljaštva. Ta grafijska istraživanja mogu, naime, — pored ostalog — u još jednom segmentu doprinijeti odredbi stvarnog intenziteta i dosega često spominjanog jedinstva glagoljaške duhovnosti, koja nije poznavala tradicijskog diskontinuiteta niti regionalne podvojenosti. Došavši, s temelja svoje raščlambе, do zaključaka kako: a) »imponira činjenica da su u strukturi tiskanih znakova sadržane morfološke promjene koje se mogu pratiti kod rukopisnih kodeksa. Kao da je i kod tiskanih znakova ostvaren čitav razvojni kontinuitet.« i b) da se »poslije te progresivne tehničke novine (lomljenih ligatura, nap. E. H.) ... u kasnijim izdanjima susrećemo s pretežno tradicionalnim, uniformiranim rješenjima. Dakle i kad je riječ o posve tehničkoj izvedbi grafičkih znakova, uočljiv je stanovit diskontinuitet.« (130). Bakmaz, s punim pravom, logično pomišlja na to kako su uočene pojavnosti zapravo znak koherentnosti glagoljaške sfere jer »upućuju... na tvrdnju da su tvorci prvih glagoljskih inkunabula davali svoja rješenja na temelju cjelokupnog glagoljaškog iskustva. Oni su nesumnjivo bili vrsni poznavaoči glagoljaške tradicije, štoviše ne možemo se oteti utisku da su u sebi imali pohranjeno stoljetno glagoljaško iskustvo, pa su iz njega odabirali i stvarali prema svojim sklonostima, ali su mu istovremeno nekim svojim novim rješenjima i doprinosili.« (131, kurziv E. H.). Svojevrstan analogon tome (što proizlazi iz istovjetnosti odnosa prema tradiciji je npr. i činjenica da glagoljaši 17-18. stoljeća u svoje rukopise unose odabrane — često vrlo arhaične — tekstove srednjovjekovne fabularne proze, pa i to, ponovno, upozorava na glagoljaštvo kao duhovni, tradicijski kontinuum. Bilo bi, moguće, korisno da je pri ovoj raščlambi uzeto u obzir (u bilo kom opsegu) i posljednje glagoljaško izdanje u 16. stoljeću, Brozićev *Brevijar* (iako prelazi dobnu granicu inkunabula), radi provjere teze o diskontinuitetu, na grafiji jednog relativno kasnog teksta koji, ipak, zatvara cijeli glagoljaški tiskarski opus (pa je, upravo zato, pogodan za prosudbu odnosa prema 'cjelokupnom glagoljaškom iskustvu').

bama,⁹¹ (liturgijskim, pastorizacijskim, obrazovnim), o nastojanju što je svojedobno označeno kao »prvi i osnovni glagoljaški program«. ⁹² Bio je taj program usmjeren na objelodanjivanje liturgijskih knjiga, manuala, moralizatorsko-didaktičkih, asketskih tekstova, početnica i nabožne beletristike. Upravo *ritam i ređosljed* izdanja (koji je inače i u skladu sa srednjovjekovnom vrijednosnom hijerarhizacijom tekstova) – prvo uzastopce *liturgijski* (2 misala i 2 brevijara od 1483-1494), a potom *neliturgijski* spisi (pri čemu je prvenstvo, karakteristično, pripalo *manualima* – 1496, 1507, i *početnicama* – čak dvije uzastopce: 1527, 1530) – govore, na stanovit način, još jednom o koherentnosti glagoljaške sredine koja, očito, po jedinstveno važećem proumu nastoji što djelotvornije i svrhovitije organizirati svoju izdavačku djelatnost. Ta jedinstveno – i trajno – očitovana svijest glagoljaških popova o potrebi obrazovanja podmlatka – ali i o 'dlgu' svog predvodničkog djelovanja među pukom («*Popi crikveni oni se zovu zvonci ...*»⁹³), i, uopće, o učiteljstvu («*... nam e biti meštrom ...*»; «*... godi ki te prosi nauka rad mu ga dai ... hudoba est' ki človekь ima nauk' tre drugoga ne nauči.*»⁹⁴) koje i Š. Kožičić stavlja među vrline duhovnika – pružala je izravnu i snažnu motivaciju za tiskanje spomenutih dviju početnica. Prva od njih je tipografski izvanredno uspjele rješenje, iz Torresanijeve oficine (1527), a druga je, skroman (no zbog malih dimenzija i priručniji)⁹⁵ Kožičićev *Psaltir-bukvar* (1530) kojim je, u stvari, otpočelo Kožičićevo izdavaštvo. Bila je to, neprijeporno, važna stavka u sklopu glagoljaškog 'osnovnog programa' – očito oslonjena na slične rukopisne tekstove u glagoljaškoj tradiciji. Posve je jasno da je pothvat poput ustanovljenja tiskare, pored osigurane financijske podloge i intelektualnog, književno obrazovanog, grafički stručnog potencijala (rezanja slova, izbor predloška, redaktura, korektura...), zahtijevao oslonac na neko čvršće organizacijsko jezgro, institucionalnu

⁹¹ Znala se hijerarhija potreba, vodilo se računa o prioritetu knjiga po važnosti za glagoljaško čitateljstvo. Brevijar, koji je morao imati svaki svećenik, spadao je u takve izdavačke prioritete. Za to su, sigurno, iza *Misala* 1483. i otisnuta uzastopce 2 brevijara: 1491. i 1493; isp. 4 'kapitul' vizitacije krčkog biskupa Nikole u Omišlju 25. VIII 1457. kojim se naređuje »da vsaki redovnik misnik kapitula omišalskoga od selě do 2. letě imi i iměti svoi brvičl' svršen' pod penu zgublen'ě dila za edno leto« – bilješka u *Misalu Vat. Illir. 4.*

⁹² Vjekoslav Štefanić, *Glagoljica u Rijeci*, Rijeka (zbornik), MH, Rijeka 1953, 420.

⁹³ *Petrinov zbornik* (1468), f. 46.

⁹⁴ *Ibid.*, f. 94. U ovome kao da se čuti odjek misli III gl. *Žitija Konstantinova* (zгода s putujućim gramatikom).

⁹⁵ Kod ovih knjiga – prvenstveno neliturgijskih – ali i nekih liturgijskih (brevijari) ranog glagoljaškog tiska osjeća se nastojanje da budu što praktičnije, džepnoga formata zbog lakšeg prijenosa, korišćenja u svećeničkoj praksi i mogućnosti češćeg dodira s knjigom u privatnoj pobožnosti (kao što je davno prije, u vrijeme *Bečkih listića*, *Kijevskih listića* npr., bilo s malim lako prijenosnim sakramentarnima).

podršku (senjski kaptol, biskup⁹⁶). O živosti kulturnog ambijenta, ozračju zauzetosti svećenstva, intelektualaca – duhovnika, članova hijerarhije i lokalnog plemstva za stvar glagoljaškog tiska rječito svjedoči npr. kolofon *Naručnika plebanuševa*: »Ove knjige ke se zovu naručnikъ plebanušeвъ biše štampane v Seni po narēen'ju počtovanoga gospodina Silvestra Bedričića arhižakna i vikara sen'skoga na tolikъ trudъ od mnogo redovnikovъ prošēnъ i po mnogo gospode potaknen'ju . doprotumačene po veće našega ēzika redovnikihъ i zaistinu nikihъ meštariъ i dokturovъ kihъ imena ne izriču se za ukloniti se tašče slave . ke knjige biše komponenē i korežēne po domini Urbani z Otočca i po Tomasu d'ēkonu kanonicihъ crikvē senske I bi štampa svršena po meštru Grguru Senaninu ki navlašćb na to dēlo pridē iz Benetakъ . i svršenē bišē v hiži rēčenoga gospodina arhižakna Misc(a) avgusta na danъ . 20 . trъ . 7 . V lētihъ spasitēla našego . 1507 .« Ovo isticanje da je knjiga što je oti-snuta »trud od mnogih svećenika tražen« upućuje na činjenicu da je i glagoljaški ne-liturgijski tisak počeo intenzivnije nalaziti svoje općinstvo, prodirati u sredinu potencijalnih čitatelja i konzumenata knjige koji je, eto, i sami zahtijevaju.⁹⁷ Valja, u

⁹⁶ Glagoljaš Jakov Blažiolović, 'kanonik crikve senjske', jedan od pokretača senjskog tiska i autor prve sačuvane čakavske inkunabule (*Spovidъ općena*, Senj 1496), od god. 1501. je biskup senjski i sudionik Lateranskog koncila. Jedan drugi – modruški – biskup, Š. Kožičić, organizator je riječkog glagoljskog tiskarstva.

⁹⁷ Tradicionalno respektivan (i, na jedan poseban način, emotivan) odnos glagoljaške sredine prema knjizi do koje je »teško priti« iskazuje poznata lapidarna, sentenciozna poruka 'žakna' Broza Kolunića 'gospodi redovnikom' i 'žaknom': »I gdo knjige poč'tue da e knjigami poč'tovan'«. U vatikanskom rkp. *Antonina* (Mus. Borg. P. F. Illirico 11) iz druge pol. 15. stoljeća u incipitu se npr. za kodeks kaže da u njemu »E malo pisma a veliko koristi duši...« Jedan gotovo poetski ugođaj unosi u zapis popa Jurja, pisca *I Novljanskog brevijara*, metafora o knjizi kao svjetiljci i radosti onih što je »učiniše« (tj. omogućije pisanje): »...sa muž' rečeni i z' brat'ju svoju učiniše ov' svētilnikъ i svrše iz blaga crikvenoga i s'voga a to zato ere bihu vsi veselî o tomъ svetomъ dēlē...« U kontekstu takva poimanja glagoljaškog pučkog duhovništva (koje, poimanje, postaje, onda i dijelom pučke kulturne svijesti) karakterističan je – i razumljiv – postupak pastve sv. Ivana u Tribihovićima i Okrugljanima (Krbava) koja u zajednici sa svojim 'pribanušem', popom Benkom Palilićem (i na njegov poticaj) otkupljuje »knjige ke bihu Turci vzeli« (riječ je o brevijaru *Vat. Illir. 5*). Zapis Benkovog 'dijaka' Vida (iz god. 1500) kaže da »Let gospodnih' 1487. tecaše kada ove knjige otkupismo... I otkupiše e dobri muži Okruglane i Tribihovičane... a dobre žene pomogoše nika grošem a nika soldinom...« da ne zgiboše te knjige od svetoga Ivana. »Za relacije u ovoj sferi duboko je znakovita ta povezanost puka s njegovom knjigom. Da bi se stekla stanovita – makar i samo okvirna – predodžba o vrijednosti rukopisne knjige u 15. stoljeću može poslužiti usporedba podataka bilješki iz *Misala kneza Novaka* i *Vat. Illir. 4*. Godine 1405, knez Petar 'kneza Novaka sin' prodaje očev rukopis za 45 'zlatih' Ivanu Pirihu koji je bio »županъ ... obar'čin i dr'žitelъ blaga crikve svete Eleni i svetago Pétra v Nuglē« (*Nov. mis. f. 269v*). Godine 1449, »pop Blažъ ... vikar v Lici« prodaje misal (*Vat. Illir. 4*.) crkvi svete Marije na Drenovcu za »27 dukatъ ... i da e knezъ Duēmъ Petričević vse gotove na v'kupъ«. Iste godine – nastavlja pop Blaž dalje u svojoj bilješci – otkupljuju »vsi Mogorovići« od kneza Dujma Banića »županiju ličku« ('županija' = dača, 'bratska bir', podavanje) za 200 dukata i »daše (ju) crkvi svetago Ivana na Gori« (*Vat. Illir. 4, f. 282v*). U Lici (Bužani) god. 1450. »zlati tečaše po s'to i četir na desete soldini« (isp. Đ. Šurmin, *Listine*

vezi s tim, moguće upozoriti da je upravo *Naručnikъ plebanušeвъ* jedna od onih knjiga što ih (uz liturgijske kodekse) najčešće spominju izvještaji delegata Valierove i Priulove vizitacije.^{97a}

Projicira li se pojava glagoljaškog tiska u sklop konkretnih životnih uvjeta svoga vremena (geopolitičkih, društvenogospodarskih, kulturnih, književnih, obrazovnih), postaje jasnom veličina napora, ali i napon kreativne energije, jedne naše fizički male sredine koja se uspjela iz nepovoljnih povijesnih okolnosti – egzistencijalno ugrožena i uglavnom tek trpljena, ovdje, na sudarnici europskih konfesionalnih i crkvenojurisdiktivnih dominija i razrožnih političkih interesa – izdići na razinu osebnajne, autonomne duhovne snage koja ne odstupa od svojih tradicija, specifično ideologiziranih kao sredstvo očuvanja identiteta, ali se i ne zatvara pred svijetom europske civilizacije (koji je, u stvari, nikada nije shvatio). Sebi svojstvenom sposobnošću sintetskog mišljenja (koje ponekad, moguće, i apstrahira znanstvenopedantnu preciznost detalja – no bez posljedica po vrijednost zaključka), dubokom intuitivnošću i senzibilitetom za povijesnu (povjesničku) prosudbu, M. Krleža je jednostavno i lucidno izrekao istinu o nama u našem srednjovjekovlju pišući o otporu »koji se podudara sa staroslovenskim glagoljaškim krugom, koji se po crti vlastitog jezika i vlastite logike pretvara i u vlastite poglede na svijet, u neku vrstu kozmogonije koja se ne će podrediti ni po koju cijenu... jačim civilizovanim snagama oko sebe... *naši ljudi nijesu već u srednjem vijeku htjeli misliti na način kako se mislilo oko njih i ... nijesu htjeli da im se takav inostrani način života i mišljenja nametne...*« pa se onda u nas razvija jedna »civilizacija po principu antagonizma: ne dam se podrediti ni u pismu, ni u jeziku...«⁹⁸

Za kulturnu povijest južnoslavenskog prostora nije bez značaja stanovita – vjerojatno ne i slučajna – podudarnost zbivanja na relaciji rani hrvatskoglagoljski

hrvatske, 184). Te iste godine senjski fratri iz samostana sv. Spasa kupuju dio vinograda u Baškoj za »10 zlatih' dobra i čista zlata« (Đ. Šurmin, *nav. dj.*, 182). Za 15. stoljeće postoji podatak prema kojem je bio »dukat po .6. libar«. Valja upozoriti da vrijednost zlata varira, dakako, u vremenu te da su i vrijednosti moneta (zlato, dukat, libra, soldin i sl.) nejednake (različita političkoupravna područja, stupanj čistoće metala). Tako npr. Bartol Krbavac piše misal 'popu VI'ku' (*Berlinski, 1402*) za »26. zlatih'«, a pop Tomaš Petrinić 'iz Bužan' 100 godina kasnije (1503) pisanje svog *Antonina* (vjerojatno samo posao) cijeni »dukatъ .3.« Godine 1443. riječki je kaptol npr. čak sa 100 dukata ocijenio vrijednost jednog (očito iznimno kaligrafiranog i likovno opremljenog) brevijara što mu ga je oporučno namro pop Urban, plovana Barbaņa.

^{97a} Glagoljaški je kler, očito, iznimno cijenio taj prijevod djela *Manipulus curatorum*, španjolskoga duhovnika Guida de Monte Rocherii. Bio je to i u ostaloj Europi 14. do 16. stoljeća jedan od najpopularnijih teoloških priručnika koji je, god. 1507, senjska tiskara osigurala i glagoljaškom čitateljskom općinstvu.

⁹⁸ Isp. *Povodom izložbe jugoslavenskog srednjovjekovnog slikarstva i plastike u Parizu 1950. godine*, Republika 6/I, Zagreb 1950, 341 i 346.

— crnogorski tisak. 4. siječnja 1494. crnogorska knjiga dobiva, naime, svoj 'editio princeps': izvanredno lijepim crno-crvenim slogom, uz vinjete i ornamentalne ukraše, otisnut *Oktoih* (I–IV glasa) jeromonaha Makarija, a 7. kolovoza iste godine izlazi iz tiska prva knjiga senjske tiskare *Misal* »od' domina Blaža Baromića i domina Salvestra Bedričića i žakna Gašpara Turčića«. Nositeljem tog pothvata bio je, nedvojbeno, Blaž Baromić.⁹⁹ J. Badalić, upozoravajući na gospodarske razloge zbog kojih su strani tipografi napuštali Veneciju potkraj 15. st. (i dovodeći to u vezu s početkom rada senjske i cetinjske tiskare), ističe da »in questi anni abbandonarono la piazza veneziana anche taluni stampatori di origine jugoslava segnatamente Blaž Baromić di Segna e lo ieromonaco Macario montenegrino...«¹⁰⁰ Zanimljiva je jedna Kopitarova pretpostavka o kojoj obavještava P. J. Šafařík u svojoj *Geschichte der südslawischen Literatur I* »Es ist das älteste, mit sehr charakteristischen Typen (ohne Majuskeln) gedruckte glagolitsche Buch, und Hr. Kopitar vermutet, dass derselbe Meister, der die Stempel dazu schnitt, später auch die Formen zu den cyrillischen Typen in Cetinje 1493–1495 ... *verfertigt habe*«. ¹⁰¹

Bez obzira na postojeće kontroverze ili na rezultate budućih, metodološki različito osmišljenih, specijalističkih traganja za rješenjima mnogih pitanja i zadataka što ih pred znanost još uvijek postavlja pojava ranog glagoljaškog tiska, sigurno je da se već i s temelja postojećih iskustava može — i mora — odrediti barem njegovo mjesto i značenje, ne samo u hrvatskoj i slavenskoj već i šire: europskoj kulturi. I to izvan teško shvatljivih prešućivanja, ili, isuviše često, usputnih, općih, filološko-povijesnih napomena o tom tiskarstvu.¹⁰²

⁹⁹ Svojevrsan je kuriozum da su senjska i cetinjska tiskara gotovo istodobno i prestale s radom: Blažiolovićevom *Spovidi općenom* (25. IV. 1496) prekinuto je prvo razdoblje senjskog nakladništva, a negdje iste godine 1496. pred turskom opasnošću, Đurađ Crnojević napušta Cetinje (kao i Makarije), odlazi u Veneciju, pa i tiskara, jasno, više ne postoji.

¹⁰⁰ Josip Badalić, *Le prime stamperie in terra jugoslava e Venezia*, Ricerche slavistiche: III, Rim 1954, 138.

¹⁰¹ Isp. *nav. dj.*, 173.

¹⁰² Nije zaista, lako objasniti (ili opravdati) odnos prema, jedinstvenom po svom nacionalnokulturnom značenju, fenomenu glagoljaškog tiskarstva i izdavaštva u djelima nekih naših autora, inače vrsnih znalaca konkretne kulturnopovijesne problematike. Tako npr. Vjekoslav Klaić u monografiji *Knjižarstvo u Hrvata*, (Studija o izdavanju i širenju hrvatske knjige, Zagreb 1922, 5–78) izostavlja spomen o prvotisku *Misala* 1483. i pruža tek letimičan osvrt na senjsko i riječko izdavaštvo. Josip Horvat u svojoj obimnoj *Kulturi Hrvata kroz 1000 godina* (u I i II izd.) izostavlja čak posve i samo spomen o tisku, dok Zvane Črnja u knjizi *Kulturna historija Hrvatske* (Zagreb 1964) spominje, ipak, 'editio princeps', kosinjsku i senjsku tiskaru iz njene prve faze (o riječkoj ne piše, kao ni o glagoljaškim mletačkim izdanjima 16. stoljeća; navodi Baromićevo izdanje brevijara otisnuto 1493. u mletačkoj oficini A. Torresanija, *isp. nav. dj.*, 264–265). I u drugom izdanju što izlazi god. 1978. pod naslovom *Kulturna povijest Hrvatske* (I–III) izostavljeno je, na žalost, glagoljaško tiskarstvo 16. stoljeća. Spomenuti su *Misal* 1483: i ostale knjige otisnute u 15. stoljeću (Kosinj, Mleci, Senj; *isp. str.* 80–81 knj. II).

Prvotisak *Misala* 1483. (i sve što iza njega slijedi u glagoljaškom nakladništvu) valja ocijeniti kao subliman izraz stoljetne tradicije, jednog jezično-književnog, (orto)grafijskog iskustva stavljenog u službu novog medija. Očitujući zamjernu životnost i dalekovidnost, glagoljaštvo je upravo tiskom doseglo svoj klimaks no u jednom vremenu koje će, na žalost, tom naporu – iz već spomenutih razloga – zatvoriti perspektivu i zakočiti ga na dosegnutom. Da nam je, kojim slučajem, od cijelog glagoljaškoga tiskarskog pothvata 15/16. stoljeća ostao sačuvan samo prvotisak *Misala*, bio bi to dostatan razlog za ponos zbog iznimne vrijednosti iskazanog tipografskog umijeća koje (kao i u slučaju Makarijeva *Oktoih*a npr.) može slobodno izdržati usporedbu s inkunabulama velikih europskih kulturnih sredina i izdavačkih centara gdje je odnjegovana visoka zahtjevnost u odnosu na kvalitet rada tiskarskih officina. No nije, međutim, samo ljepota crno-crvenog sloga *Misala* 1483, neponovljena kasnije u glagoljaškom tisku, potvrdom da smo i u toj sferi pratili Europu i bili – kao izdavači, redaktori, korektori, tiskari – na razini novog medijskog smjeranja. Glagoljaško je nakladništvo uključilo »Hrvate u suvremene tijekove aktivnosti evropske 'crne umjetnosti', tj. u priređivanje one literature koja se u to doba tiskom izdaje na svim glavnim evropskim jezicima«. ¹⁰³ Naše će se čitateljstvo imati, dakle, prilike upoznati s prijevodima nekih najvažnijih »tadašnjih veoma popularnih teoloških moralno-didaktičkih i književnih djela« ¹⁰⁴ – s uglavnom *istim*, dakle, knjiškim repertorijem koji se nudio adekvatnom europskom općinstvu.

O samosvojnosti glagoljaškog tiska 15/16. stoljeća (pored već isticanih inovacija, specifičnih tipografskih rješenja), propulzivnosti nakladničkih ideja svjedoči npr. i činjenica – na koju je upozoreno još potkraj 70-ih godina – ¹⁰⁵ da glagoljski *Ritual*, otisnut u senjskoj tiskari zajedno sa spisom moralizatorsko-didaktičkim, refleksivne proze *Meštrič od dobra umrtič* ide u red prvih ritualnih manuala otisnutih uopće u sferi zapadne liturgijske književnosti, prethodeći za gotovo desetak godina tiskanim latinskim ritualnim manualima slična karaktera, u pogledu sastava. ¹⁰⁶ Osim toga to je – što također nije kulturnopovijesno irelevantno – *izvorni*, s latinskoga neprevedeni, kodeks ritualnih čina koji, ne podudarajući se nikada posve sa srednjovjekovnim rukopisnim ritualnim tekstovima, raste iz iskustva či-

¹⁰³ Anica Nazor, *Kulturnopovijesno značenje izdanja glagoljske tiskare u Senju g. 1494-1508*, Slovo 21, 442.

¹⁰⁴ *Ibid.*, 442.

¹⁰⁵ Josip Tandarić, *Senjski ritual iz 1507 i njegovo mjesto u glagoljskoj pismenosti*, Croatica Christiana Periodica 3/III, Zagreb 1979, 185-189; isp. i rad istog autora *Hrvatskoglagoljski ritual*, Slovo 30, Zagreb 1980, 17-87.

¹⁰⁶ Latinska izdanja tek od god. 1523. Drugačiji je slučaj s Kožičićevim ritualom *Knižice krsta* (1531) koji predstavlja *novu* redakciju, otklon od tradicije glagoljaških rituala. Preveo ga je (s latinskog) i redigirao sam Š. Kožičić.

tave višestoljetne glagoljaške tradicije: »anonimni je autor, dakle, s temelja postojećeg repertorija glagoljaških obrednih tekstova samostalno redigirao senjski *Ritual*«. ¹⁰⁷ Još jedan nagovještaj onoga što se moglo dogoditi da je povijesna sudbina glagoljaške knjige, tiskarstva – i glagoljaštva uopće – bila drugačijom.

Baštinili smo fond glagoljskih inkunabula i knjiga ranoga tiska (do god. 1561) iznimne kulturno- i književnopovijesne vrijednosti čije je istraživanje međutim još daleko od sustavnosti i kompleksnosti pristupa adekvatnih značenju te pojave. Jer, kako danas stvari stoje, moglo bi se na studij glagoljaškog tiskarstva, u cijelosti, primijeniti ono što je V. Jagić napisao u Kukuljevićeveu *Arhivu* davne 1868. godine, ispravljajući primjermom znanstvenoetičkom dosljednošću, neke, tamo izrečene prosudbe o hrvatskoglagoljskoj knjizi i njezinim tvorcima »E, kad smo ovako dugo vremena krivo činili našim hrvatskim popovom vredno je da im se odužimo...« ¹⁰⁸ Činjenica je – barem kada je riječ o tisku – da im se, ipak, još uvijek odužujemo suviše sporo: kao što je poznato najznatniji dio istraživačkog posla još uvijek tek predstoji. ¹⁰⁹ Moguće je, stoga, 500-ta obljetnica hrvatskoglagoljskog 'editio princepsa' prilika za poticanje i oživljavanje, in extenso, znanstvenoga zanimanja i za taj početak 'crne umjetnosti' u nas.

¹⁰⁷ Isp. Eduard Hercigonja, *Povijest hrvatske književnosti srednjega vijeka*, 230 (v. tamo – i u bilješci 23 – prikaz znanstvene kontroverze u raspravljanjima o tom sjeđinjenom izdanju).

¹⁰⁸ V. bilj. 23.

¹⁰⁹ U kontekstu takvih spoznaja, šest pretisaka (opsegom relativno nevelikih originala – iznimka je *Misal 1483*) objavljenih *tijekom 13 godina* jasno upućuje na karakter odnosa našeg izdavaštva prema tom naslijeđu (za koje, inače, kulturna i znanstvena javnost pokazuje izvanredno zanimanje). Indikativna je, za te relacije, činjenica da npr. nisu reprintirana *jedina* dva nabožno-beletristička spisa 'osnovnog glagoljaškog programa' što ih je izdao senjski krug 1508; *Mirakuli slavne deve Marie* i *Transit sv. Jeronima*. A riječ je o spisima srednjovjekovne fabularne proze (i pjesničkom tekstu) posebna književnopovijesna značenja i velike popularnosti podjednako u evropskim sredinama kao i kod glagoljaškog čitateljstva koje ih je – tijekom 15. stoljeća – širilo u svojim zborničkim rukopisima. U oba slučaja obavljen je štoviše već najveći dio posla koji bi omogućio tisk i kritičkog izdanja, a ne samo pretiska, ali, ipak, do toga nije došlo. Senjskoj je zbirci od 61 Marijinog mirakula posvećena iscrpna monografska studija (102 str.) u knjizi Ivanke Petrović, *Marijini mirakuli u hrvatskim glagoljskim zbirinama i njihovi evropski izvori* (izdano kao 8. knj. Radova Staroslavenskog instituta, Zagreb 1977, 5–225 + 16 tab.). Osmišljen metodološki kao teorijska, tekstološka i poredbeno – književnopovijesna rasprava, ovaj je tekst o senjskoj zbirci definitivno riješio neka od bitnih (ranije već u literaturi diskutiranih) pitanja vezanih uz problematiku predloška senjske zbirke, uključio prosudbu prevoditeljske tehnike i jezičnoizražajnih sredstava glagoljaških autora, a u nekim je dijelovima, štoviše, pružio i izvoran prilog studiju talijanske fabularne proze ove vrsti. Očito je, da uz ovakvu studiju (i 11 najljepših, uzorno transliteriranih mirakula) nije trebalo odlagati pretisak i kritičko izdanje. Ista je situacija i s *Transitom sv. Jeronima* koji je bio – s jezikoslovnog i književnopovijesnog motrišta – predmetom doktorske disertacije Anice Nazor (*Senjski »Transit sv. Jeronima«*, Zagreb 1965, umnoženo) i čijem je versificiranom dijelu ona posvetila preciznu tekstološku i jezičnu raščlambu koja je sintetizirana u raspravi *Dvanaesteračka legenda o svetom Jeronimu* (Slovo 15–16, Zagreb 1965, 214–224). I opet puno iskustvo o jednoj glagoljskoj inkunabuli koje bi valjalo pretočiti u pretisak – kritičko izdanje. Imperativ je to rastućeg interesa za ovaj odsječak tradicije, za knjige koje i suviše dugo čekaju na nakladnike svoga drugog izdanja.

S a ž e t a k

Hrvatsko glagoljaštvo dosiže vrhunac razvoja, doba pune zrelosti svojih književnih nastojanja u 15. st. Najmarkantniji rezultat tih nastojanja neprijeporno su pojava 'editio princepsa' hrvatskoglagoljskog *Misala* 22. II 1483. i organizacija glagoljaškog tiska tijekom 15. i 16. st. (Kosinj, Senj, Rijeka, Venecija). U našoj filologiji taj je fenomen začudo, bez obzira na svoje iznimno kulturnopovijesno značenje, još sve do pred tridesetak godina bio – uz rijetke iznimke – smatran nečim marginalnim, zapostavljan i redovito tek uzgred spominjan (pa čak i potcjenjivan) u sintetskim književnopovijesnim radovima. I premda je riječ o raritetima visoke vrijednosti (čak i unikatima), izostala su u nas kritička izdanja nekog od onih 19 sačuvanih naslova ranog glagoljskog tiska izdanih između 1483. i 1561, a čitav taj jedinstveni kompleks nije postao predmetom produbljenih istraživanja s književno- i kulturnopovijesnog, lingvističkog, stilističkog, grafijskog, i tipografskotehnološkog aspekta. Takav odnos u Jagića, Šurmina, Murka, Prohaske, Bogdanovića, Ježića, Cronie, Kombola i dr. rezultirao je, očito, iz nepovijesne, iskrivljene predodžbe o hrvatskom glagoljaštvu kao neukom, zaostalom, siromašnom, društveno inferiornom sloju našeg srednjovjekovnog društva kakva je, po inerciji, bez ikakva pokušaja kritičke provjere, bez studija izvora trajala u našoj znanosti stotinjak godina. Sukladno tome, negirana je onda i glagoljaška književnost: proglašavana je 'pismenošću', 'predvorjem književnosti', 'uvodnim razdobljem' ... nečim bezbojnim, neodređenim što nije imalo ni 'estetičkih aspiracija' niti je stizalo do 'estetičkih realizacija'. Recentna su istraživanja, međutim, temeljito izmijenila takve prosudbe. Analizom relevantne izvorne građe dokazano je da je srednjovjekovni pučki glagoljaški kler naših seoskih sredina i kaštela (utvrđenih polugradskih naselja) na svom području od Istre i Kvarnera preko Primorja do srednje Dalmacije i od obale, preko krbavsko-ličkog zaleđa do Kupe, bio u socijalno-ekonomskom pogledu značajna feudalna snaga s materijalnim i intelektualnim potencijalom analognim onome latinskog klera dalmatinskih gradskih centara. Tek u 16. st., nakon hrvatskog poraza u krbavskoj bitki (1493) i tragične dijaspore hrvatskog živilja pred Turcima u susjedne zemlje (Italija, Ugarska, Austrija), otpočeo je period opadanja glagoljaštva. Ono počinje stagnirati u novostvorenim uvjetima, ali djeluje ipak, uporno i dalje do u 19. st. Takvo glagoljaštvo, iz perioda svog opadanja, postalo je u 19. st. (i dalje) – što je metodološki posve pogrešno – mjerilom za prosudbu *čitave* njegove povijesti, pa i one srednjovjekovne faze u kojoj je glagoljaška sfera bila vrlo propulzivan faktor u ekonomskom, socijalnom i kulturnom životu svojih sredina. Društvenom ugledu i, u najvećem dijelu, solidnoj materijalnoj podlozi srednjovjekovnih glagoljaških samostana, kaptola i župa napose – ali i pojedinih popova glagoljaša i vjerskih bratovština – odgovarao je i intelektualni potencijal koji se očitovao u stvaranju jedinstvene, samosvojne duhovnosti, kreativnog kulturnog ambijenta, u

razvijenoj pučkoprosvjetnoj, književnoj i kaligrafsko-minijaturističkoj djelatnosti. Za razliku od prijašnjih filološko-povijesnih shvaćanja, književno je djelovanje hrvatskih glagoljaša tijekom srednjovjekovlja (u svom liturgijskom i neliturgijskom stratumu) novijim istraživanjima ocijenjeno kao korpus estetički dostatnih tekstova i značajna stranica povijesti hrvatske književnosti u cjelini (razvoj književnog jezika, stilematika, rimarij), organski dio njezina procesa, kao stilska formacija koja je postala horizontom iskustva sljedećoj fazi književne dijakronije: renesansnom stvaralaštvu čakavske Dalmacije i Dubrovnika u 16. stoljeću. Glagoljaška je knjiga ujedno bila i snažnim činiteljem duhovne integracije politički-upravno razjedinjenog hrvatskog prostora, elementom očuvanja etničkog identiteta.

U kontekstu tako preocijenjenih vrijednosti što ih je na književnom području stvorilo srednjovjekovno glagoljaštvo mora se onda, logično, novim mjerilima, drugačijim od prijašnjih suditi o njegovoj izdavačkoj djelatnosti, organizaciji tiska, pojavi prve inkunabule u Hrvatskoj i na slavenskom Jugu — jedinstvenog po razini ostvarenog tipografskog umijeća glagoljskog *Misala 1483*, nastalog svega tridesetak godina poslije Gutenbergove 42-redne *Biblije*. Prihvaćajući tisak među prvima u Europi, hrvatsko je glagoljaštvo dokazalo još jednom svoju zrelost, prilagodljivost i dalekovidnost. Otvoreni svim pozitivnim kulturnim i književnim poticajima izvana (uz istodobno beskompromisno čuvanje svog slavenskog pisma, narodnog jezika i liturgijskojezične tradicije) glagoljaši su shvatili da tisku pripada budućnost, osjetili su mogućnosti koje im novi medij pruža. Studij njihova izdavaštva pokazuje da je ono — bez obzira na različite oficine — bilo, na određen način, podređeno jedinstvenoj zamisli: jednom zajedničkom glagoljaškom programu koji je vodio računa o prioritetu potreba i funkcionalnosti izdanja, pa se stoga prvo izdaju liturgijski kodeksi (misal, brevijar), zatim neliturgijski priručnici, nabožnobeletristički spisi, početnice, zatim ponovno liturgijski kodeksi... itd. Vodilo se računa i o praktičnosti, o dimenzijama knjiga — manuali su npr. tiskani u manjim, priručnim formatima. Pažnju zaslužuje dobra organizacija tiska (što je zahtijevalo ne mala materijalna sredstva) i kvaliteta redaktorskog, korektorskog i tipografskog rada (bilo da je riječ o domaćim tiskarama ili o venecijanskim izdanjima). Danas se, ipak intenzivnije nego unazad petnaestak godina, radi na reprintiranju pojedinih izdanja ranog glagoljaškog tiska (6 reprint-izdanja od godine 1971), a objavljena je uz kritičko izdanje teksta (transliteracija bez reprinted) — i prva (tek u godini 1984!) monografska studija o jeziku, (orto)grafiji, predlošku, prevoditeljskoj tehnici autorovoj jedne knjige ranoga glagoljskog izdavaštva (*Knjižice od' žitiē rimskih' arhierēov' i cesarov'*, biskupa Šimuna Kožičića, Rijeka 1531). S obzirom na značenje glagoljskog tiskarstva od 1483. do 1561. (tj. do Brozićeva *Brevijara* kojim prestaje samostalni, individualni glagoljski tisak — nastaviti će ga rimska Propaganda u 17. st.) kao ne-dvojbeno vrhunskog dosega hrvatske srednjovjekovne književnosti i prijelomne pojave naše čitave kulturne tradicije, egzaktan, sustavan i kompleksan studij tog korpusa, sa svih spomenutih aspekata, ne bi trebalo ponovno prepustiti zaostajanju, već ga shvatiti kao neodgodiv i prioritetan zadatak naše medievistike.

S u m m a r y

HISTORICAL, SOCIAL AND CULTURAL-ENVIRONMENTAL CONDITIONS
OF THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF CROATIAN GLAGOLITIC PRINTING
(on the occasion of the 500th anniversary of the editio princeps of the 1483 *Missal*)

In the fifteenth century the Croatian Glagolitism reached the highest point in its development, the era of the full maturity of its literary endeavours. The most prominent results of these endeavours were indisputably the appearance of the editio princeps of the Croatian Glagolitic *Missal* on the 22nd February 1483 and the organisation of the Glagolitic printing business during the fifteenth and the sixteenth centuries (Kosinj, Senj, Rijeka, Venice). Surprisingly, in our philology this phenomenon, regardless of its exceptional cultural and historical significance, has been considered – with minor exceptions – as something marginal as late as about thirty years ago. It has been neglected and usually only incidentally mentioned (or even undervalued) in synthetic literary-historical works. There were no critical editions of any of the 19 preserved works of early Glagolitic printing (printed between 1483 and 1561) although some of these works are rarities of high value (or even unique copies). This unique complex has not become the subject of intensive studies from the literary-historical, cultural-historical, linguistic, stylistic, graphic nor typographically-technological aspects. This attitude of Jagić, Šurmin, Murko, Prohaska, Bogdanović, Ježić, Cronia, Kombol and others is obviously the result of the unhistorical and distorted notion of Croatian Glagolites as an illiterate, poor and socially inferior class of our mediaeval society. By inertia, this notion prevailed in our science for about a hundred years without any attempts at critical study and investigation of the sources. Consequently, Glagolitic literature was also negated: it was called »literacy«, »pre-literary period«, »introductory period« ... it was considered as something colourless, undefined, which has neither »aesthetic aspirations« nor does it reach »aesthetic realization«. Recent investigation has, however, thoroughly changed such opinions. By analysing the relevant authentic documents, it has been proved that the mediaeval national Glagolitic clergy in villages and fortified settlements (kaštel) was, in the entire area from Istria and Kvarner over Primorje to middle Dalmatia, and from the coast over the Krbava and Lika hinterland to the river Kupa, from a social and economic point of view an important feudal force with the material and intellectual potential corresponding to that of the Latin clergy in Dalmatian towns. It has been as late as the sixteenth century, after the defeat of the Croats in the battle of Krbava (1493) and the tragic diaspora of the Croats who fled from the Turks to the neighbouring countries (Italy, Hungary, Austria), that the period of the decline of Glagolitism started. Glagolitism begins to stagnate in the newly created circumstances, nevertheless it persists stubbornly till the nine-

teenth century. This Glagolitism, from the period of its decline – methodically completely unjustifiably – became the measure of the whole Glagolitic history and even the history of mediaeval phase when the Glagolitic sphere was a propulsive factor in the economic, social and cultural life of its environment. The social reputation and, for the most part the prosperous material position of the mediaeval Glagolitic monasteries, chapters and parishes as well as of some Glagolitic priests and religious brotherhoods corresponded to the intellectual potential, which manifested itself in the creation of a unique, independent spirituality, creative cultural atmosphere and the development of educational, literary, calligraphic and miniaturistic activities. In distinction from the older historico-philological conceptions, the more recent research has evaluated the literary activities of the Croatian mediaeval Glagolites (in the liturgic and non-liturgic stratum) as a corpus of aesthetically adequate texts and the Croatian mediaeval Glagolitism is considered to be an important chapter in the history of Croatian literature as a whole (the development of the literary language, stylematics, rimary), an organic part of the literary process as well as a stylistic formation which has become the horizon of experience to the following phase of the literary diachrony: the Renaissance creativity of the Čakavian Dalmatia and Dubrovnik in the sixteenth century. The Glagolitic literature was at the same time an important factor of spiritual integration of the politically and administratively disunited Croatian territory and an element of preservation of the ethnic identity. In the context of this new judgement of the values created in the literary field by mediaeval Glagolitism, we have to evaluate by new and different standards the Glagolitic publishing business and its organization as well as the appearance of the first incunabulum in Croatia and in the Slavic South: the Glagolitic *Missal of 1483* unique in the achieved typographic artistry, published only 30 years after Gutenberg's 42-line *Bible*. Being among the first in Europe to accept printing, the Croatian Glagolitism has once more proved its maturity, adaptability and foresight. The Glagolites were open to all positive cultural and literary stimulations from the outside (and at the same time uncompromising in cherishing their Slavic script their national language and the tradition of their liturgic language). The Glagolites have realized that the future belongs to the press and they felt the possibilities offered by this new medium. The study of their printing business shows that it has – regardless of different officinae – been in a way subjected to a unique idea: a common Glagolitic program which considered the priority of needs and the functionality of editions. Therefore, liturgic codexes (missals, breviaries) were printed first followed by non-liturgic manuals, religious fiction and primars and then again by liturgic codexes ... etc. The practical purpose and the dimensions of the book were also considered – for example, manuals were printed in a smaller, practical format. Good organization of the printing business (which required considerable material means) as well as the quality of editorial, proof reading and typographical work in our printing offices and in Venetian editions deserves our attention. Presently the work on reprinting certain editions of early Glagolites

(6 reprint editions from 1971) is intensified as compared to the situation of about 15 years ago. The first monographic study of the language, (orto)graphy, model and author's translation technique of a book from the early Glagolitic printing period (*Knižice od' žitiě rimskih' arhierčov' i cesarov'* prepared by bishop Šimun Kožičić, Rijeka 1531) as well as a critical edition of the text (translation without reprint) have been published as late as 1984. Because of the importance of Glagolitic printing in the period from 1483 to 1561 (i.e., until Brozić's *Breviary*, which marks the end of independ, individual Glagolitic printing – which is to be continued by Roman propaganda in the seventeenth century), as indisputably the highest attainment of Croatian mediaeval literature and a crucial event in our entire cultural tradition, an exact, systematic and complex study of this corpus from all mentioned aspects, should not be left to lag behind once more. It has to be regarded as an urgent and pressing task of our mediaeval studies.

Izvorni znanstveni članak

Primitljeno: 4. ožujka 1985.

Autor: *Eduard Hercigonja*

Filozofski fakultet, Zagreb